

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. Г. ПОТАПЕНКО

**СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ
БЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
НА ЗАСАДАХ «ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ»**

Монографія

Київ – 2012

УДК 338:504(477)

П 64

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного інституту стратегічних досліджень
(Протокол № 7 від 26.09.2012 р.)

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилає на видання обов'язкове*

Рецензенти:

*В. М. Безма, доктор економічних наук;
І. К. Бистряков, доктор економічних наук;
В. П. Мартинюк, доктор економічних наук*

Науковий редактор – доктор економічних наук,
професор *Є. В. Хлобистов*

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Потапенко В. Г.

П 64 Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на за-
садах «зеленої економіки»: монографія / В. Г. Потапенко; [за наук.
ред. д.е.н., проф. Є. В. Хлобистова]. – К.: НІСД, 2012. – 360 с.

ISBN 978–966–554–182–0

Розглянуто теоретико-методологічні, інституційні та правові засади формування державної економічної безпеки в умовах екологічної трансформації господарства та розвитку нових «зелених» галузей виробництва в Україні. Зазначено технічно досяжний потенціал відновлюваної енергетики, органічного сільського господарства та інших секторів «зеленої економіки» як механізму практичного забезпечення економічної безпеки в умовах загроз вичерпання ресурсів. Визначено пріоритети формування державної політики на основі запровадження інноваційних екологічно безпечніших технологій, що зможуть забезпечити сталий розвиток суспільства у стратегічній перспективі.

Розраховано на фахівців у сфері забезпечення економічної безпеки держави, інноваційного економічного розвитку, експертів і науковців у сфері розвитку «зеленої економіки», управлінців та усіх, хто цікавиться питаннями майбутнього економічного розвитку держав світу та існування людства загалом.

ISBN 978–966–554–182–0

© Майнові, Національний інститут
стратегічних досліджень, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА	9
1.1. Теоретичні та історичні передумови створення «зеленої економіки»	9
1.2. Економічна безпека в умовах глобальних трансформацій	23
1.3. Чинники безпеки в «зелених» трансформаціях економічного розвитку суспільства	38
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ГАРАНТУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА	59
2.1. Методологічні засади економічно безпечного розвитку в умовах екологічних трансформацій	59
2.2. Системне моделювання екологічних обмежень економічного зростання	68
2.3. Методологія індикативного оцінювання суспільного зростання в умовах екологічної трансформації господарства	96
РОЗДІЛ 3. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ЗАСАДАХ «ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ»	120
3.1. Об'єктні, локальні та регіональні екологічні чинники економічної безпеки держави	120
3.2. Екологічні чинники економічної безпеки національного рівня	138
3.3. Глобальні екологічні чинники економічної безпеки держави	162

РОЗДІЛ 4. СЕКТОРАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	185
4.1. Первинний сектор – ресурсокористування в умовах екологічних обмежень	186
4.2. Вторинний сектор – оброблення, промисловість та енергетика в умовах «озеленення» економіки	205
4.3. Третинний сектор – сфера послуг в умовах формування «зеленої економіки»	239
РОЗДІЛ 5. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	259
5.1. Інноваційні підходи до обґрунтування управлінських рішень у сфері економічної безпеки на засадах «зеленої економіки».....	259
5.2. Стратегічні пріоритети державної економічної політики в умовах екологічних трансформацій.....	277
5.3. Правове та інституційне забезпечення реалізації стратегічних пріоритетів економічної безпеки в умовах екологічних трансформацій.....	302
ВИСНОВКИ	319
ДОДАТКИ	
Додаток 1	324
Додаток 2	326
Додаток 3	330
Додаток 4	336
Додаток 5	337
Додаток 6	338
Додаток 7	339
ЛІТЕРАТУРА	340

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- ООН – Організація Об'єднаних Націй
ФАО – Продовольча та сільськогосподарська організація ООН
МВФ – Міжнародний валютний фонд
СОТ – Світова організація торгівлі
ГАТТ – Генеральна угода з тарифів і торгівлі
НАН України – Національна академія наук України
NAFTA – *North American Free Trade Agreement* (Північно-Американська Вільна Торгівельна Угода)
UNEP (ЮНЕП) – *United Nation Environmental Program* (Програма з охорони довкілля ООН)
АТЕС – Організація Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва
ВЄФ – Всесвітній економічний форум
IPCC – *Intergovernmental Panel on Climate Change* (Міжурядова група експертів зі зміни клімату при ООН)
ВВП (*GDP*) – внутрішній валовий продукт
ICLEI – *International Council for Local Environment Initiatives* (Міжнародна рада місцевих екологічних ініціатив)
ТПК – територіально-виробничий комплекс
Держплан – Державний плановий комітет при Раді Міністрів УРСР
ГІС – геоінформаційна система
ГДК – гранично допустима концентрація
ГК – гранична концентрація
ПК – порогова концентрація
НС – надзвичайна ситуація
EPI – *Environmental Performance Index* (Індекс екологічних трансформацій)
ІРЛП – Індекс розвитку людського потенціалу
ISO – *International Organization for Standardization* (Міжнародна організація із стандартизації)
АЕС – атомна електростанція
ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція
ПМР – Придністровська Молдавська Республіка

МНС України – Міністерство з надзвичайних ситуацій України
ДСанПіН – Державні Санітарні Правила і Норми
НАТО – *North Atlantic Treaty Organization* – NATO (Організація Північноатлантичного Договору)
СНД – Союз незалежних держав
КП – Кіотський протокол
ВР України – Верховна Рада України
КМ України – Кабінет Міністрів України
АП України – Адміністрація Президента України
IFOAM – *International Federation of Organic Agriculture Movements* (Міжнародна федерація органічного руху)
ВЕУ – вітроенергетична установка
ОЕС України – Об'єднана енергетична система України
ВЕС – вітроелектростанція
НКРЕ – Національна комісія з регулювання в електроенергетиці України
ККД – коефіцієнт корисної дії
ФЕП – фотоелектрична панель
ГЕС – гідроелектростанція
НВДЕ – нетрадиційні та відновлювані джерела енергії
ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку
ГІЕП – Глобальна ініціатива з економії палива
МГЕПЗК – Міжнародна група експертів з питань змін клімату
ОВНС – оцінка впливу на навколишнє середовище
ISIC – *International Standard Industrial Classifications* (Міжнародний стандарт індустріальної класифікації)
УІАС НС – Урядова інформаційно-аналітична система з надзвичайних ситуацій
EITI – *Extractive Industries Transparency Initiative* (Міжнародна ініціатива прозорості видобувних галузей)

ВСТУП

Екологічна трансформація господарства уможливується об'єктивним процесом розвитку «зеленої економіки», що передбачає «озеленення» найважливіших галузей виробництва, сільського господарства і сфери послуг. Цей глобальний напрям вже вийшов поза межі обговорення експертів та науковців на рівень керівництва держав і міжнародних організацій. Зокрема, у 2011 р. ЮНЕП опублікувала узагальнювальну доповідь для представників владних структур «Назустріч «зеленій» економіці: шляхи до сталого розвитку та викорінення бідності», в якій запропоновано план дій щодо розумного управління природним і людським капіталом. Про важливість основних положень доповіді свідчить їх використання при підготовці підсумкового документа Конференції ООН із збалансованого (сталого) розвитку Ріо + 20 «Майбутнє, якого ми хочемо», підготовленого лідерами держав.

Концепція «зеленої економіки» не замінює концепцію сталого розвитку, проте наразі дедалі більшого поширення набуває визнання того, що досягнення сталості майже повністю залежить від ефективного управління економікою. Десятиліття створення нових багатств за рахунок нераціонального використання природних ресурсів, забруднення та знищення навколишнього природного середовища, неконтрольованого збільшення населення людство ані на крок не наблизилося до Цілей Розвитку Тисячоліття. Одним з найреалістичніших і практичніших способів досягнення поставленої мети є запровадження «зеленої економіки» [1].

Концепція «зеленого» зростання, запропонована керівництвом ООН як альтернатива світовій фінансовій кризі, підкреслює важливість інтеграції економічних та екологічних аспектів політики, що створює нові джерела економічного зростання без тиску на кількість і якість природних багатств [2]. До цього переліку можна віднес-

ти економічні та законодавчі заходи, що включають такі інструменти, як податки, схеми торгівлі викидами і скасування субсидій, встановлення стандартів, та неекономічні заходи – відповідні добровільні дії та вплив за допомогою інформування.

Ініціатива Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО) визначає одним з напрямів «озеленення» існуючої економіки розвиток сільського господарства і передбачає підвищення рівня економічної і, зокрема, продовольчої безпеки щодо наявності, доступу, стабільності та використання продовольства за одночасного зниження інтенсивності використання природних ресурсів та підвищення цінності харчового ланцюга. Такий результат може бути досягнутий у спосіб застосування екосистемного підходу для управління сільським, лісовим і рибним господарствами. Підхід дозволить задовольнити численні соціальні потреби, не загрожуючи можливостям майбутніх поколінь щодо отримання вигод від благ і послуг, що надаються екосистемами [3].

У доповіді «Нове багатство народів» Світовий банк оцінює багатство в комплексі, включаючи вироблений, природний, людський та інституційний капітал у понад 100 країнах. Представлені рахунки національного багатства за 1995, 2000 і 2005 роки, що створює основу для першого довгострокового оцінювання глобальних, регіональних і національних дій з накопичення багатства. Загальний аналіз доповнюється главами, в яких детально описано окремі компоненти багатства. Також представлена інформація про те, як країни і Світовий банк використовують систему сукупного виміру багатства для аналізу політичних стратегій [4].

У період відновлення світової економіки після глобальної економічної кризи МВФ заявляв про необхідність переходу до низьковуглецевої моделі зростання. З метою сприяння у фінансуванні такого переходу на рівні глобальної економіки МВФ працює над створенням багатомільярдного «Зеленого Фонду», який би зміг надавати величезні фінансові кошти – до 100 млрд дол. на рік протягом кількох років, необхідні країнам для подолання проблем зміни клімату та забезпечення «зеленого» зростання.

Зважаючи на актуальність і глобальність тенденцій формування «зеленої економіки», доцільно дослідити теоретичні засади її формування в контексті людського світогляду та конкретної господарської системи. У представленій роботі основну увагу приділено теоретико-методологічному обґрунтуванню національної моделі сталого розвитку економіки на основі запровадження принципів «зеленої економіки», а також визначенню стратегічних пріоритетів економічної безпеки в умовах сучасних екологічних трансформацій.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА

1.1. Теоретичні та історичні передумови створення «зеленої економіки»

У житті первісних суспільств сили природи були визначальним чинником існування та розвитку, а людина уявляла себе їх частиною і в матеріальній, і в духовній культурі. Спосіб виробництва первісних суспільств на рівні мисливства та збиральництва забезпечував неперевищення демографічної ємності ландшафту, а отже, підтримання екологічної рівноваги. Культурні звичаї – засновників роду тощо та численні табу на відвідування певних місць і використання природних ресурсів фактично були первинними правовими засобами регулювання екологічно безпечного природокористування. Тобто екологічна обумовленість виробництва та норм життя суспільства ґрунтувалася на культурній свідомості й була жорстко закріплена нормами звичаєвого права. Така соціально та екологічно врівноважена система функціонувала тисячоліття, що опосередковано свідчить про певну її ефективність. Утім таку систему в жодному разі не можна ідеалізувати. Підвищення ефективності виробничих процесів зумовило перехід до розподілу та спеціалізації праці й товарного виробництва. У результаті розпочалася цілеспрямована трансформація природного середовища у спосіб розвитку землеробства та скотарства. Цей етап розвитку людства збігся із заснуванням релігій, початковим відокремленням

культури від культу, споживання від виробництва та природного середовища і формалізацією права. Зазначені процеси характеризували Єгипетську, Давньогрецьку, Китайську та багато інших цивілізацій. Існування кожної з них пов'язано з певною культурою землеробства. Одним зі значень слова «культура» є саме рослина, що вирощується з сільськогосподарською метою. Основою взаємовідносин суспільства і природи була релігійно-філософська ідея гармонії Людини і Космосу, закріплена формально-правовим статусом. Зміни природного середовища були значні, але функціонування врівноваженої системи забезпечувало життєздатність цивілізацій [5, с. 85].

Християнська європейська цивілізація, до якої належить і Україна, розвивалася аналогічно. Усвідомлення значної ролі гармонійних відносин людини та суспільства з природою активно відбувалося у XVIII столітті. Це знайшло своє відображення в роботах Ж. Руссо та інших філософів того часу, в тому числі Г. Сковороди. Такі філософські уявлення, проте, не завадили державам змінити акценти розвитку у соціальному та індустріальному напрямі. Саме індустріалізація та соціальний розвиток стали концептуально-правовою основою розбудови держави нового типу, що постала в той час, – Сполучених Штатів Америки. Зазначені тенденції збереглися до середини XX ст., коли індустріальна епоха, що ґрунтувалася на розширеному промисловому, сільськогосподарському і демографічному розвитку, вичерпала себе. Ідеологічно-соціальні та релігійні протиріччя конструктивно не вирішувалися, людство опинилося на порозі вичерпання ресурсів, загрози ядерної війни між ідеологічними суперниками, зростання релігійного фанатизму, у ситуації постійного погіршення якості середовища існування, розпаду традиційних цінностей і примітивізації культури.

Постіндустріальне суспільство на початку Третього тисячоліття прагне до збалансованого розвитку на основі загальнолюдських цінностей. Обов'язковим складником сучасного світосприйняття стає розуміння людства як частини Природи і Космосу. Екологічні проблеми стають невід'ємною частиною життя і культури суспільства. Триває процес становлення нової, гармонійної, екологічно врівноваженої філософсько-ідеологічної бази, що певною мірою виражається в концепції сталого розвитку людства.

Закріплення цих тенденцій у міжнародних і національних правових актах є основою регулювання взаємовідносин суспільства і природного середовища у правових державах [5, с. 87].

Господарське використання навколишнього природного середовища розпочалося із застосуванням людиною знарядь праці. Проте вплив на природу «компенсувався» незначною кількістю населення, низькими демографічними показниками, отже, локальним характером самого впливу, який нівелювався природними екосистемами.

На думку дослідників історії філософської думки, механістичне розуміння природи помилково постулює можливість людського панування над природою. Натомість ранні грецькі філософи розглядали природу як ціле – *physis*, в якому людина була частиною природно наданих взаємозв'язків, їх вчення – фізіологія (*physio-logy*) розкриває взаємодію у природі як цілісності. *Physis* є функціональною тотальністю, що в ній кожна річ функціонує відповідно до своєї мети. Вихід поза межі природних функцій означав пихатість (*hybris*), що може призвести до безладу, хаосу. Гармонійна реалізація атрибутів, відпочатку притаманних речі на її природному місці, є правильною і в природі, і у суспільстві. Правильна взаємодія між різними формами життя та середовищем всередині природних кінцевих меж утворює космос, всесвіт як обмежене і гармонійне ціле.

Отже, екологія перебуває поза межами механістично-атомістичної картини природи, але вона є близькою до Аристотелевої філософії природи. Саме Аристотель та інші грецькі філософи дозволяють, по-перше, знайти категорії для кращого розуміння природи, допомагають усвідомити себе як співтворців всередині обмеженого цілого, а по-друге, розкрити екологічно обґрунтовані політичні перспективи. Останні можуть бути пов'язані, наприклад, із «екополітичною», самопідтримуваною і самоврядною спільнотою поліса [6, с. 124].

Проте аристотелівська філософія природи добре відповідає ідеї гармонії з навколишнім середовищем саме у ситуації екологічної рівноваги. Натомість сучасність характеризується інтенсивним втручанням людини в екологічні системи. Тому ця філософія має бути доповнена уявленнями про людську працю як історичний процес, в якому люди і природа справляють взаємний вплив і зрештою завдають одне одному шкоди. Саме таке, діалектичне, розуміння природи, обумовлене втручанням трудової діяльності людини у природні феномени, презентують дослідження Г. Гегеля і К. Маркса.

Інший філософ-матеріаліст XIX століття Ф. Енгельс писав: «... історія розвитку суспільства в одному пункті суттєво відрізняється від історії розвитку природи. В природі (оскільки ми за-

лишаємо осторонь зворотний вплив на неї людини) діють одна на іншу лише сліпі, несвідомі сили, у взаємодії яких і проявляються загальні закони. Тут ніде немає свідомої, бажаної мети ... Навпаки, в історії суспільства дії людини, наділеної свідомістю, що прагне до певних цілей, відбуваються обдумано або під впливом пристрасті. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети» [7, с. 37].

Наукові позиції представників радянської школи другої половини ХХ ст., втілені в концепціях географічного та біологічного розуміння історії є до певної міри обмеженими, оскільки в них недостатньо враховується специфіка суспільних процесів. Зокрема, Б. Воронович зазначає, що у суспільстві зміни відбуваються у формі свідомої діяльності на основі потреб, інтересів і цілей людей. Внаслідок цього не природа визначає людську історію, а навпаки, від рівня та характеру розвитку суспільства, його соціально-економічної структури значною мірою залежать стан і межі навколишнього природного середовища. З метою задоволення зростаючих потреб люди використовують і перетворюють природу, реалізуючи у такій спосіб свої творчі прагнення і здібності. Природа є умовою суспільного розвитку, діяльності людей. Наскільки і як саме ця умова використовуватиметься, залежить від таких чинників, як потреби суспільства, міра пізнання об'єктивної необхідності та творчої активності людини [8, с. 7]

О. фон Гумбольдт розвинув думку про людину, яка пристосовується до всіх змін клімату, про те, що «рід людський істотно бере участь у всьому земному житті» [9, с. 145].

На думку Д. Броуера, одного з видатних американських діячів охорони дикої природи, «раціональне використання природних ресурсів», або «управління матеріальними ресурсами», передбачає, щоб ці ресурси якомога довше зберігалися. «Ми знаємо, як би добре ми не керували нашими матеріальними ресурсами і нашими сировинними матеріалами, час все одно пред'явить свій рахунок». Раціональне використання природних ресурсів за Д. Броуером означає «розтягування» даного ресурсу на певний період. Вчений зазначає, що настане час, коли ресурс вичерпається, або в кращому разі стане рідкістю. Тому його симпатії спрямовані до таку природоохоронну діяльність, коли природу охороняють не як ресурс для людини, а заради неї самої.

Наукове осмислення природокористування як джерела формування глобальних викликів безпеці розпочалося досить давно. Серед класиків цього напрямку можна назвати засновника Національної академії наук України В. І. Вернадського. «Дотепер, – пи-

сав він сто років тому, – історики, вчені суспільно-гуманітарних наук, а певною мірою і біологи свідомо не зважають на закони біосфери – тієї земної оболонки, де тільки може існувати життя. Стихійно людина від неї невіддільна. І ця нерозривність тільки тепер починає нами з'ясовуватися» [10, с. 236].

Глибшому усвідомленню цих явищ і процесів сприяє розроблена В. І. Вернадським теорія ноосфери. «Геологічно ми переживаємо зараз виділення в біосфері царства розуму, що змінює докорінно і її зовнішність, і її будову – Ноосферу. Наукова думка людства працює тільки в біосфері і в ході свого прояву зрештою перетворює її на ноосферу, геологічно охоплює її розумом» [11].

Концептуально зрозуміти процес формування ноосфери, на думку В. І. Вернадського, дозволяє політична економія. Оскільки рушійною силою трансформаційних процесів є суспільне виробництво, насамперед розумова праця, то основою політичної економії є трудова теорія вартості.

Саме політична економія уможлиблює виявлення через суспільний поділ праці необхідності праці окремої людини задля загального добробуту, залежності кожної людини-працівника від праці всіх інших людей (а отже, і від кожної іншої людини), встановлюючи в такий спосіб щільний взаємозв'язок людства. Сама праця як найвища цінність має бути розумною, тобто вільною і добровільною [12, с. 429].

Відповідно до теорії ноосфери політична економія не може обмежуватися тільки трудовою теорією, зокрема положенням про те, що людина, людський чинник є тільки продуктом виробництва, праці. Людина, крім того, є продуктом природи, природною істотою, наділеною природними силами, закономірним результатом розвитку Всесвіту, загальнопланетарним явищем, яке продукує і реалізує в праці свою думку.

Взаємодія людської природи, людської праці та людської думки викликає синергетичний ефект, формується нова могутня продуктивна сила, яка акумулює, синтезує енергію зазначених складників і створює ноосферу, її сутність [10, с. 97]. За В. І. Вернадським домінуючим елементом серед цих складників є думка, яка організує в єдине ціле різні енергетичні потоки, синтезує біохімічну енергію. На біосферному рівні акумулювалася енергія Сонця у спосіб фотосинтезу, або поглинання однієї органічної речовини, в тому числі істоти, іншою, проводячи при цьому такі принципово нові види енергії, як ноосферна і біосоціальна, які діалектично заперечують попередні.

Унаслідок цього у складі соціальної матерії, яка є якісно новим, вищим видом матерії та соціальної енергії, з'являється надзвичайно важливий елемент – соціальна культура. Сама культура при цьому (техніко-технологічна, виробнича, культура фізичної та розумової праці тощо) відгалужується у важливу політико-економічну категорію, за допомогою якої визначається ступінь гуманізації та екологізації економіки, а її розвиток здійснюється відповідно до специфічних для цієї сфери законів, найбільший простір для дії яких створює ноосфера. В останній органічно поєднуються не тільки приватні, колективні, суспільні та загальнопланетарні економічні інтереси, а й ціннісні духовні орієнтири їх суб'єктів. Саме в ноосфері найвищого рівня сягає розвиток особистості, її фізичної та розумової енергії, організаторських, творчих здібностей, культури, моралі, психічних якостей. Фактично ці ідеї випередили сучасні тенденції становлення «зеленої економіки» як напряму практичної діяльності, що передбачає глобальне мислення та справедливість [12, с. 443].

Новий вимір у ноосфері отримує і розвиток продуктивних сил, зокрема продуктивної праці, якою стає насамперед наукова, творча праця. У результаті такої праці генеруються нові наукові ідеї, робляться творчі відкриття, розвивається творча активність людини і наукового колективу, мобілізуються і розширюються їх свідомість, культура, воля, енергія. Внаслідок цього, на думку В. І. Вернадського, знижується роль матеріального і підвищується роль духовного виробництва (за трисекторною моделлю економіки – третинний сектор), дедалі акумулюється розум людства, який генерує і синтезує біохімічну енергію. Ось чому звільнення людини від рутинних технологічних дій, розвиток її творчого наукового потенціалу, максимальний вияв розуму, свободу наукового пошуку В. І. Вернадський вважав головними принципами існування ноосфери [12, с. 452].

Еволюційний процес створює при цьому наукову думку людства як нову геологічну силу, яка отримує особливе геологічне значення, а біосфера трансформується науковою думкою соціального людства в ноосферу, причому темпи цього процесу дедалі прискорюються. Важливо і те, підкреслював В. І. Вернадський, що поняття ноосфери, яке формується на основі біохімічних уявлень, повністю співзвучне з основною ідеєю «наукового соціалізму» – ідеєю планетарного планування.

Щодо необхідності адаптації економіко-теоретичних і управлінських підходів до господарського освоєння природи В. І. Вернадський писав: «складні причини цього історичного явища,

зрештою, можуть бути зведені до одного основного положення – протягом усього цього часу ані у суспільстві, ані в уряді не було усвідомлено достатньою мірою державне значення безперервного, широкого і глибокого дослідження ... природи, і через відсутність державного усвідомлення необхідності й невідкладності цієї роботи, яка протягом усього цього часу здійснювалася випадково, без ясного плану, без достатнього напруження» [14].

В Україні за ініціативою В. І. Вернадського 8 березня 1919 р. була заснована Комісія для виучування природних багатств України, на основі якої у 1926 р. була створена Комісія для виучування продуктивних сил України. Вже на першому засіданні було сформульовано принципово нові завдання для науки, яка раніше орієнтувалася переважно на вузькі професійні проблеми. Комісія одразу розпочала роботу, а за часів Великої Вітчизняної війни (як Рада по вивченню продуктивних сил) здійснила експедиції з розвідки, видобутку та використання різних видів мінеральної сировини.

Навантаження на світову економіку, викликане Першою світовою війною, сформувало потребу проведення глибоких досліджень та максимального використання наукового потенціалу у вирішенні найважливіших народногосподарських проблем і в інших країнах світу. У 1916 р. при Національній академії наук США почала функціонувати організація, близька за своєю структурою та завданнями до Комісії з вивчення природних продуктивних сил Росії. У 1917 р. цю організацію перетворили на Національну дослідну раду – орган при уряді США. З метою координування наукових робіт спеціальні органи було створено при урядах Об'єднаного Королівства, Німеччини, Франції [15, с. 54–55].

Сто років тому глобальна ресурсна криза не стояла на порядку денному, і про «зелену економіку» як рецепт виходу із системної рецесії не йшлося. У той час В. І. Вернадський писав: «Кількість багатств природи, які знаходяться в розпорядженні людства, завжди є обмеженими. Якщо перебіг історії дав одному народу їх багато, а він їх лишить намарно, від цього страждатиме все людство. І він може їх утримувати від світового обміну і використання доти, доки він для цього достатньо сильний ... Основним завданням державної політики є оволодіння силами природи для всього людства, організацією всього людства. Пошук нових сил природи, використання нових форм енергії стає черговим завданням дня. Це може бути питанням не довгих століть, а небагатьох десятиліть, а можливо, і років» [14].

В останнє десятиліття свого життя В. І. Вернадський підійшов до концептуального осмислення так званого «почуття природи», або «любові до природи». На його думку, цей стан душі був властивим багатьом великим натуралістам: Ж. Л. Бюффону, Ж. Б. Ламарку, Ж. Кювье, М. В. Ломоносову, К. М. Бєру, О. фон Гумбольдту, В. В. Докучаєву, В. П. Обручеву, А. М. Краснову та іншим [16, с. 155].

Директор Інституту європейської екологічної політики Е. фон Вайцеккер у своїй книзі «Політика на Землі» пише, що реальна екологічна політика у «столітті захисту навколишнього середовища» формує нову парадигму існування людства. Економічна парадигма незабаром має поступитися екологічній, і правильною буде політика, яка зможе зберегти природні основи нашого світу у щонайширшому сенсі, а не та, що сприяє максимальному кількісному економічному зростанню для заохочення задоволення будь-яких, особливо найабсурдніших, потреб, не та, що прагне культурної і мовної єдності нації за рахунок інших, і не та, що прагне насильницького досягнення конфесійної та релігійної однорідності [17, с. 24].

На думку В. Хесле, сьогодні, ще не розроблена така філософія природи, яка б дійсно відповідала значенню сучасного природознавства. Її розроблення на основі радикального звільнення від обмежень сучасного мислення є одним з основних завдань нової парадигми. Ця філософія має відповідати якнайменше двом вимогам [18, с. 28]: по-перше, необхідно відмовитися від ідеї, згідно з якою природа пізнається як людська розумова конструкція, а по-друге, потрібно відмовитися від протиставлення суб'єкта та об'єкта.

Нова філософія природи покликана вирішити два питання. По-перше, яким чином стає можливим, принаймні частково, апріорне знання про природу. По-друге, чому людська суб'єктивність, незважаючи на приналежність її до природного світу, посідає в Космосі виняткове місце, зокрема протиставляє себе суцільному [18, с. 29].

Сутність і природа сучасних трансформацій економіки, що активно виявляються вже кілька років поспіль і називаються глобальною економічною кризою, є предметом дискусії вчених і управлінців. Так само дискусійними є і конкретні чинники впливу на екологічну безпеку, хоча загалом зрозуміло, що причиною екологічної кризи є негативний техногенний вплив. Вивчення причин трансформації природного середовища, природних умов і ресурсів почали оприлюднюватися у доповідях

Римському клубу в 70-х роках, коли на основі статистичного лінійного аналізу було виявлено нові закономірності [19, с. 147].

За останні сорок років стало зрозумілим, що дійсність не повністю відповідає прогнозам, і розвиток здійснюється нелінійно. Тенденції в економіці, екології та соціології достовірно прогнозуються виключно на короткотермінову та середньотермінову перспективу. Виявлення закономірностей у сфері сталого розвитку, визначеного 1992 р. [20] новою глобальною ідеологією розвитку людства, триває. Дослідження тенденцій, оцінювання, прогнозування та формування обґрунтувань управлінських рішень у сфері екологічної безпеки ускладнюють такі чинники:

- ілюзорність прогресу природного середовища в умовах техногенного впливу;
- динамічність і відносна умовність структури систем;
- якісні стрибки, нелінійність розвитку систем, невизначеність тенденцій (надзвичайні ситуації, кризи);
- адаптація екосистем, їх антропогенно обумовлена трансформація, створення антропогенно модифікованих біогеоценозів.

На думку теоретиків постмодернізму, ідея лінійності була домінуючою протягом практично всієї історії існування європейської культури. Типи системної організації, освоєні до цього часу, могли бути адекватно інтерпретовані саме в цій парадигмі. У природничому пізнанні це виражається в ідеї еволюції, а в науках гуманітарного циклу – в ідеї прогресу. За оцінкою Р. Нісбета, «протягом майже трьох тисячоліть жодна ідея не була важливішою або навіть настільки ж важливою, як ідея прогресу в західній цивілізації» [21].

Е. Тоффлер оцінює «сучасну стадію соціальних змін» як таку, що має нелінійний характер. Сучасне суспільство здійснює радикальний цивілізаційний переворот, що передбачає орієнтацію на ідеал глобальної цивілізації як єдиний планетарний комплекс, що формується на основі етнокультурного різноманіття та організаційного поліцентризму. Такий ідеал з очевидністю передбачає відмову від презумпції лінійного прогресу, що ґрунтується на ідеї уніфікації форм і шляхів розвитку.

Отже, у центрі уваги як природничої, так і гуманітарної науки сьогодні є ідея нелінійності. У сучасних природничих науках очевидним лідером стає синергетика як концепція нелінійних динамік [22, с. 499].

Синергетику можна розглядати як певний методологічний аналог постмодернізму в природничих науках. Вона формує методологічний інструментарій нелінійного мислення для ши-

рокого спектру наукових пошуків – від квантової механіки до вивчення історії людства, від природних систем до суспільних. Сучасна філософія виробляє засоби адекватного опису неврівноважених систем, здатних до самоорганізації. Основою моделювання нового типу динаміки є нелінійні саморегулювальні процеси в хаотичних аструктурних середовищах.

Концептуальна модель нелінійних динамік як синтез постмодернізму в гуманітарній сфері та синергізму в природничій містить такі позиції:

- нелінійність динамічних процесів, через які внаслідок неврівноваженості системи формується розгалуження еволюційних перспектив системи, відкриває можливості радикальної трансформації змісту і вектору еволюції системи у спосіб формування віяла альтернативних шляхів її розвитку;

- неврівноваженість системи розкривається не через поняття структури, а через поняття дисипативних структур як принципово не фінальних версій конфігурування неврівноваженого середовища або через постмодерністське поняття структуризації, що фіксує нон-фінальність структурної організації системи, її відкритість до радикальних трансформацій [22, с. 501].

Перехід до дисипативних структур за І. Р. Пригожиным стає можливим лише в результаті якісного стрибка після досягнення граничних значень параметрів, тобто в точці біфуркації. В процесі самоорганізації виникають складніші та досконаліші, гнучкіші структури. Отже, лише в неврівноваженій системі можуть мати місце унікальні події та флуктуації. Варіативність сценаріїв розвитку залежить від впливу середовища та взаємодії неврівноважених і неструктурованих складових, що уможливорює появу інших, ефективніших, форм організації.

Такі явища та об'єкти, як довкілля, клімат, екологія та людська нервова система можуть бути зрозумілими через вищеписані терміни, які враховують як стабільність, так і нестабільність [23, с. 48].

У сучасній управлінській науці під безпекою розуміють стан, за якого з достатньою вірогідністю виключено вияви небезпеки. Під небезпекою розуміють процеси, явища, властивості предметів, об'єкти, що здатні у певних умовах завдавати шкоди, тобто будь-які явища, що загрожують життю та здоров'ю людини. Кількісною оцінкою небезпеки є ризик, що визначається як частота або ймовірність однієї події при настанні іншої [24, с. 13]. Таким чином, екологічна безпека оцінюється як ризик надзвичайних ситуацій щодо людей.

Методологія постмодернізму розглядає надзвичайні ситуації із суб'єктивного погляду потерпілих, включаючи рятувальників і всіх, хто у певний спосіб був залучений у подію, навіть якщо він тільки виявляв цікавість щодо неї. Будь-яке нещастя має глибоко особистий вплив і потрясає суб'єктивні основи світу, який кожна людина будує для себе і в якому вона живе [22, с. 22]. Це породжує варіативність можливостей, а значить, і розвиток, що відкриває нові перспективи.

Певний суб'єктивізм у визначенні реалізується через фактичну відсутність суб'єкт–об'єктних відносин у методології постмодернізму, або як це описується у синергетиці та теорії нелінійних динамік. Остання конститується у сучасній культурі, описуючи процеси, які можуть бути віднесені до нелінійних, тобто таких, у процедурності яких реалізує себе феномен версифікації (розгалуження) перспективних теорій еволюції розвитку [22, с. 502].

На думку В. Стьопіна, «при описі пізнавальних ситуацій постнекласичної науки потрібно значно розширити набір ознак, які суттєво характеризують суб'єкт пізнання. Він повинен не тільки мати професійні знання, засвоїти етос науки (настанову на пошук істини і зростання істинного знання), не тільки орієнтуватися на некласичні ідеали і нормативи пояснення і опису, обґрунтування й доказовості знання (відносність об'єкта до засобів і операцій діяльності), а й рефлексувати над ціннісними підставами наукової діяльності, вираженими в науковому етосі. Такого роду рефлексія передбачає співвіднесення принципів наукового етосу із соціальними цінностями, представленими гуманістичними ідеалами, і потім введення додаткових етичних зобов'язань при дослідженні та технологічному освоєнні складних людинорозмірних систем [22, с. 323].

Класична, некласична, постнекласична наука припускає різні типи рефлексії над діяльністю: виключення пояснення всього, що не стосується об'єкта, – класика; осмислення співвіднесеності пояснювальних характеристик об'єкта з особливістю засобів і операцій діяльності – некласика; осмислення ціннісно-цільових орієнтацій суб'єкта наукової діяльності в їх співвіднесенні із соціальними цілями і цінностями – постнекласика. Важливо, що кожен з цих рівнів рефлексії корелює із системними особливостями досліджуваних об'єктів і є умовою їх ефективного освоєння: простих систем як домінуючих об'єктів в класичній науці; складних саморегульованих систем – у некласичній науці; складних систем, що саморозвиваються, – в постнекласичній

науці. Об'єктивність дослідження як основна вимога науки щоразу задовольняється тільки завдяки відповідному рівню рефлексії, а не всупереч йому. Всі три типи наукової раціональності взаємодіють, і поява кожного нового не скасовує попереднього, а лише обмежує його, окреслює сферу його дії. При теоретико-пізнавальному описі ситуацій, що належать до різних типів раціональності, щоразу потрібно вдаватися до особливої ідеалізації суб'єкта пізнання. І між цими ідеалізаціями можна встановити зв'язки. Класична наука і її методологія абстрагується від діяльній природи суб'єкта, в неklasичній ця природа є вже явною, в постнеklasичній – доповнюється ідеями соціокультурної обумовленості науки і суб'єкта наукової діяльності.

Суб'єкт пізнання не означає окремого дослідника, який здійснює пошук і створює нову наукову теорію. З ускладненням наукової діяльності та вивченням її об'єктів те, що створювалося на етапі класичної науки одним дослідником, часто стає результатом діяльності колективу вчених – колективним суб'єктом пізнання, з особливими комунікаціями між ними і певним поділом наукової праці.

Складні комунікації всередині дослідницького співтовариства виникають в постнеklasичній науці. Тут освоюються часто унікальні, людинорозмірні системи, що саморозвиваються і вимагають узгоджених зусиль фахівців вже не з однієї, а з кількох дисциплін [22, с. 457]. Формуються відповідні мережі комунікацій, з'являються нові функціональні ролі в кооперації дослідної праці. Необхідність етичної оцінки дослідних програм вимагає спеціальних експертних знань. Зростає роль методологічного аналізу як умови комунікації носіїв різних «дисциплінарних знань», що включаються до складу «колективного дослідника» тієї чи іншої людинорозмірної системи [25].

В Україні над створенням філософії природи працював професор В. С. Крисаченко [26], який фактично започаткував цей напрям в українській науці. Варто згадати також М. Хилька та А. Толстоухова, які, розглядаючи питання про суспільну систему, тип соціально-економічних відносин як причину екологічної кризи, зазначають, що «по-перше, соціальні системи мають сенс і виправдання лише тією мірою, якою вони здатні розкрити можливості і прагнення кожного суб'єкта зробити його життя більш яскравим, повним, щасливим; по-друге, сама система формується відповідно до ідейних настанов, ідеалів, запитів і очікувань людей; по-третє, жодній із соціальних систем не вдалося забезпечити екологічно збалансований напрям розвитку, який

передбачає і розвиток культури. Тоді, можливо, визначальною причиною екологічної кризи буде небачена до цього часу криза духовної культури. І для цього є підстави, адже більшість людей нині перестала шукати духовний сенс життя, вона шукає матеріальних життєвих благ» [27, с. 17].

Далі вчені стверджують, що занепокоєння людей накопиченням матеріальних цінностей перетворило природу на бездуховне середовище проживання, а найвища істота в цьому середовищі дозволяє собі підкорювати і споживати, використовуючи науковий доробок і технічні засоби. При цьому Р. Баландін зауважує, що ця істота «живе лише кілька десятиліть, тоді як земна природа, що створила її, нараховує щонайменше мільярди років. Виходить, що заради цього швидкоплинного тріумфу споживача вершилась уся неймовірна геологічна історія, споруджені великі храми гірських вершин, рухаються хмари, розкинулись океани, летіть сонячне світло...» [28, с. 34].

Як стверджував відомий історик та етнограф, автор теорії етногенезу Л. Гумільов, «суто споживацьке ставлення до природи існувало дійсно завжди і не слід думати, що подібне ставлення до природи властиве тільки сучасним представникам так званого цивілізованого світу. І в раніші часи серед інших народів простежувалося таке саме споживацьке ставлення до природи, з такими самими жалюгідними наслідками. За 15 тис. років до нашої ери на Землі не було пустель, а тепер куди не кинь оком – пустелі. А будь-яка пустеля – це результат загибелі природи через діяльність людини, яка вважає себе її царем» [29, с. 201].

Найважливішим завданням людства сьогодні постає створення моделі життєздатного суспільства, яке «вміє задовольняти потреби всіх своїх членів, не прирікаючи на злидні майбутні покоління» [30, с. 29]. На жаль, реальної моделі такого суспільства поки що немає, але існує нагальна потреба зробити питання збереження навколишнього природного середовища головним організуючим принципом функціонування цивілізації [27, с. 61]. Для цього людству потрібно об'єднатися, аби вжити рішучих заходів і домовитися про їх засоби.

Напрямом вирішення зазначених питань є концепція сталого розвитку. Саме поняття «сталий розвиток» (*sustainable development*) вперше з'явилося у доповіді «Всесвітня стратегія охорони природи» (1980 р.), представленій Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів. У Доповіді розвиток визначається як модифікація біосфери і використання людських, фінансових, відтворюваних і невідтворюваних природних

ресурсів для задоволення потреб людей. Для того, щоб розвиток був сталим, слід зважати не тільки на економічні, а й соціальні, екологічні та культурологічні чинники у довготривалій перспективі. Але найбільше звернуло увагу світової громадськості до поняття «сталій розвиток» оприлюднення доповіді «Наше спільне майбутнє» (1987 р.) [31], підготовленої Всесвітньою Комісією з навколишнього середовища і розвитку (Комісія Брундтланд). Саме висновки цієї Комісії заклали теоретико-методологічну і концептуальну основу рішень, прийнятих у межах Ріо-92, про необхідність для цивілізації виходу на рівень сталого розвитку. Під сталим розвитком розуміється розвиток, що дозволяє на довготривалій основі забезпечувати стабільне економічне зростання, яке не призводить до деградаційних змін у природі. При цьому особливо зауважується на тій обставині, що вихід на рівень сталого розвитку дозволяє розраховувати на задоволення потреб як теперішніх, так і майбутніх поколінь, не відкидаючи тези про реальні обмеження ресурсно-природного потенціалу біосфери [32].

Концепція сталого розвитку стала теоретичною основою розвитку людства на наступні десятиліття. Одним з практичних механізмів реалізації цієї Концепції на Конференції Ріо + 20 визначено саме «зелену економіку» [33].

Фактично християнські та позитивістські уявлення, що становили методологічну основу наукової діяльності останнє тисячоліття, дедалі менше відповідають реаліям сьогодення. Тому ми можемо розглядати осмислення сучасних екологічних трансформацій економіки як філософську основу. Таким чином, у результаті об'єктивних процесів трансформування природного середовища під впливом господарської діяльності в єдиній системі природокористування відбуваються процеси трансформації господарської діяльності та способу життя і мислення людини. Такі процеси можна назвати екологічною трансформацією господарства, тобто створення нового, «зеленого» (чистого) сектору виробництва, сільського господарства та сфери обслуговування, які відбуваються паралельно з трансформаційними процесами «озеленення» існуючих галузей економіки. Загалом трансформація природного середовища викликала не тільки вимушені зміни у структурі господарства, а й відповідні зміни у світосприйнятті людства.

Аналіз теоретичних досліджень трансформації ресурсної бази економічного розвитку суспільства доводить взаємопов'язаність рівня антропогенної трансформації природних умов, які за на-

явної технологічної бази вважаються ресурсами, із світосприйняттям людини себе як частини природи або відокремленням природи як зовнішньої сили. Саме цей чинник формує рівень економічної безпеки глобальних і державних систем природокористування.

1.2. Економічна безпека в умовах глобальних трансформацій

Одним із засновників теоретичних засад економічної безпеки є Ф Ліст, який чітко усвідомлював, що вільна торгівля вигідна розвиненим націям, тоді як для інших вона стає чинником відставання [34]. Вже у середині XIX ст. він фактично виявляв закономірності глобалізму, вважаючи, що англійська класична політекономія ігнорує національні особливості розвитку. Особливо активно проблеми економічної безпеки регіонального, національного та глобального рівня почали досліджуватися у 70-ті роки XX ст. Серед провідних дослідників зазначеної проблематики слід назвати Дж. Лючіані [35], В. Кабле [36], Б. Гріпа [37], М. Кахлера [38], Г. Поірсона [39], К. Мердока [40] та Б. Грігера [41].

У США з 1995 р. затверджено Національну програму забезпечення економічної безпеки, спрямовану на збереження лідерства в технологічній сфері та реалізацію інших економічних інтересів. В її межах визначено загрози економічній безпеці та запроваджено випуск Каталогу загроз економічній безпеці. Сучасна доктрина національної економічної безпеки США базується на положеннях про стимулювання міжнародної конкурентоспроможності вітчизняного виробництва і досягнення соціальної рівноваги [42]. На думку провідного українського вченого у сфері економічної безпеки А. Сухорукова, у розвинених країнах першочерговими визначено зовнішні загрози, внутрішні вважаються другорядними, тоді як транзитивним країнам найбільше відповідає інституціональна концепція економічної безпеки, що акцентує увагу на встановленні державою чітких внутрішніх «правил гри» [43].

Серед теоретичних напрацювань з економічної безпеки особливе місце посідає інституціональна концепція Е. де Сото [44], що визначає причинами зростання тіньової економіки бюрократичні перешкоди вільній конкуренції.

В Україні теоретичні розробки проблем економічної безпеки розпочалися у середині 90-х років XX ст. і на сьогодні вже

сформовано наукову школу, засновниками якої можна вважати О. Власюка, А. Сухорукова, І. Недіна. Серед провідних фахівців у сфері економічної безпеки варто назвати О. Бандурка, В. Духова, К. Петрова, І. Червякова, В. Мунтіяна, М. Павловського, М. Єрмошенка, Д. Прейгера, В. Бегму, Я. Белінську, Ю. Харазішвілі, В. Андрійчука, А. Мокія, Є. Хлобистова, М. Павловського, З. Герасимчук, М. Флейчук та інших. Російська школа економічної безпеки представлена працями таких провідних вчених, як Л. Абалкін [45], М. Арсентьев [46], Е. Олейников [47], В. Савін [48], В. Тамбовцев [49], А. Татаркін [50] та інші.

Економічна безпека держави розглядається в роботі як сукупність умов збереження спроможності країни ефективно захищати свої економічні інтереси, задовольняти потреби суспільства і держави у довгостроковій перспективі, генерувати інноваційні зрушення в економіці з метою підтримання її конкурентоспроможності, протистояти зовнішнім економічним загрозам, якнайповніше реалізовувати національні конкурентні переваги у міжнародному поділі праці.

На думку А. Сухорукова, еволюція загроз економічній безпеці держави відбувалася за такими етапами:

- *перший* – пов'язаний з перерозподілом сировинних ресурсів між європейськими країнами, що стало причиною Першої світової війни;
- *другий* – зумовлений активним розвитком провідних країн світу і посиленням протиріч між ними, що спричинило Другу світову війну і протистояння США та СРСР у подальшому;
- *третій* – характеризується спробами створити механізми міжнародної економічної безпеки (СОТ, ГАТТ, МВФ, Світовий банк, регіональні економічні союзи).

Сучасний етап пов'язаний з формуванням світової економічної системи на основі тісної науково-технічної кооперації країн, акумуляції знань і людського капіталу, розвитку високих технологій, насамперед в інформаційно-комунікаційній сфері, зі спільними зусиллями країн щодо переходу на нові джерела енергії, формуванням потужних регіональних утворень, посиленням ролі транснаціональних економічних структур [43].

Українські вчені зробили свій внесок також в обґрунтування інституційних меж функціонування соціально-економічної системи України в умовах глобальних трансформаційних процесів. Академік В. М. Геець обґрунтовує стратегію розвитку економіки України на довгострокову перспективу і деталізує зміст державної політики щодо шляхів, джерел і механізмів забезпечення ін-

новаційної моделі розвитку економіки України [51]. У працях Е. М. Лібанової розкрито соціально-демографічні аспекти людського розвитку. В. П. Вишневський обґрунтовує концептуальні орієнтири розвитку української промисловості [52]. Під науковим керівництвом Б. М. Данилишина розроблено концептуальні засади сталого розвитку України, Загальнодержавну програму розвитку малих міст України [6]. У Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України було сформовано наукову школу екологічної економіки, найвидатнішими представниками якої можна вважати І. К. Бистрякова, який займається методологічними питаннями сталого розвитку, та Є. В. Хлобистова, який займається проблемами екологічної політики та сталого розвитку. У працях Б. В. Буркінського знайшли своє розв'язання окремі аспекти проблем сталого розвитку регіонів, представниця очолюваної ним наукової школи регіональних економіко-екологічних проблем Т. П. Галушкіна [53] активно досліджує проблеми розвитку «зеленої економіки» в Україні. Останніми роками активна діяльність щодо обґрунтування стратегії і тактики сталого розвитку регіонів України у загальноєвропейському контексті здійснювалася під керівництвом Л. Г. Руденка. Конкретизація географічних засад концепції сталого розвитку відкриває широкі можливості для її реалізації з урахуванням принципів рівноваги та збалансованості на демократичних засадах. Крім того, серед вчених-географів вагомий внесок у розвиток екологічного напрямку в українській науці зробили М. Д. Гродзинський, В. І. Осадчий та Я. Б. Олійник.

Широкому колу питань національної безпеки України присвячені праці О. С. Власюка, зокрема проблематика його досліджень охоплює сфери внутрішньополітичної, зовнішньополітичної, економічної, гуманітарної, соціальної, воєнної, а також інформаційної безпеки держави [54].

Для цілей нашого дослідження доцільно використовувати результати досліджень впливу людської сутності (психології) на формування економічних систем і управління економікою, розкриті в працях Нобелівських лауреатів Г. Мюрдала [55], В. Сміта [55], Дж. Стігліца [56], Дж. Акерлофа [57], Д. Канемана [58]. На думку цих вчених, саме такий вплив формує поведінкову парадигму ринкових відносин, в якій звичайну раціональність замінює розмаїття поведінкових ситуацій учасників ринку.

На особливу увагу заслуговує зауваження Г. Мюрдала щодо неприпустимості ігнорування під час дослідження країн, що розвиваються, таких неекономічних чинників, як традиційні

настанови населення, соціально-економічна стратифікація й інститути, що склалися історично. Значною мірою це пов'язано з тим, що на сприйняття людиною повідомлень значний вплив справляють фрейми – «додаткові» відомості, що супроводжують основне повідомлення і створюють певне тло сприйняття.

До групи сучасних досліджень, які відображають рефлексію щодо особливостей функціонування економічних систем, належать праці Нобелівських лауреатів Г. Саймона [59], Д. Норта [60], Т. Шульца [61], Дж. Неша [62], Дж. Харшані, А. Сени. Теоретичні погляди на формування сучасної економічної науки пов'язані з дослідженнями Р. Фріша [63], К. Ерроу [64], Д. Норта, Е. Остром, частково Ж. Дебре, Дж. Кейнса, для яких центральною була теорія колективного вибору. У своїй Нобелівській лекції Р. Фріш писав: «Моя мета полягає в тому, щоб підняти економічне планування на рівень одного зі стовпів життєздатності демократії, в якій існують не лише формальна виборча система, свобода слова та вільна преса, а й демократії, яка є живою, тобто може залучати якомога більшу кількість громадян до активної участі в житті малих громад на місцях одночасно із залученням її до активної участі у справах нації загалом» [65].

Розвиток місцевих громад та поява нової хвилі національної самоідентифікації народів, які не мають власних держав, на тлі глобалізації пов'язані зі стрімкими змінами в усіх галузях життєдіяльності людства. Світові процеси модернізації та трансформації охопили всі сфери економіки, фінансів, політики, виробництва, культури, права, транспорту, праці, міграції, комп'ютеризації, інформатизації і комунікації. Посилення взаємозв'язку та взаємозалежності всіх країн і народів найбільше сприяли вдосконалення засобів транспорту і комунікацій. Останні інновації у цих сферах спричинили значне підвищення швидкості та зниження вартості вантажних і пасажирських перевезень, уможливили передачу інформації у найвіддаленіші точки планети в режимі реального часу. Названі нововведення, на думку У. Макнейла, «пов'язали людство в усіх частинах світу воєдино тісніше, ніж будь-коли раніше» [66, с. 1]. У ХХІ ст. відбулося фактичне «скорочення» часу і «стиснення» простору, а глобалізація почала поступово переходити з екстенсивної у інтенсивну фазу розвитку.

Проте наслідки глобалізації є неоднозначними. Зокрема, симпатичні глобалізації зазначають, що входження до системи міжнародної торгівлі допомогло багатьом країнам значно підвищити темпи зростання. Нарощення обсягів експорту стало

центральним пунктом економічної політики багатьох країн Азії, і така політика піднесла економіку цих країн та зробила заможнішими мільйони людей. Завдяки глобалізації багато людей у світі зараз живуть довше, ніж раніше, а умови їх життя суттєво поліпшилися. Глобалізація послабила відчуття ізольованості у країнах, що розвиваються, й надала багатьом у цих країнах доступ до знань [67, с. 28]. Сучасна економічна глобалізація підвищує мобільність виробництва, капіталу, товарів, послуг і людей [68, с. 236], спричинює постійне зростання потоку чотирьох «і» (інвестицій (*investments*), промисловості, індустрії (*industries*), інформації (*information*), індивідів (*individuals*)) через національні кордони [69, с. 25], сприяє формуванню нового типу соціальних відносин.

Протилежним виявом глобалізаційних процесів Дж. Стігліц вважає їх керований негативний вплив на транзитивні економіки. На його думку, «глобалізація і впровадження ринкової економіки не дали очікуваних результатів у Росії й більшості країн, економіки яких здійснюють перехід від комуністичних до ринкових принципів. Захід казав цим країнам, що нова економічна система принесе їм безпрецедентне процвітання. Натомість вона принесла безпрецедентні злидні: у багатьох відношеннях для більшості населення ринкова економіка затьмарила найгірші пророцтва комуністичних вождів. Контраст між російською трансформацією, котру настановили міжнародні економічні інституції, і Китаєм, який здійснював перехід самостійно, не міг би бути разючішим: якщо 1990 року ВВП Китаю становив 60 % від російського, то на кінець десятиріччя ці цифри помінялися місцями. Тоді як Росія переживає небачене зростання злиднів, Китай досяг небаченого зменшення їхнього рівня» [67, с. 31].

На думку Дж. Стігліца, Захід впроваджує в життя такий сценарій глобалізації, який надає йому непропорційну частку в її результатах – коштом країн, що розвиваються [67, с. 32]. Розвинені країни підштовхують бідні держави до усунення торговельних бар'єрів, тоді як самі їх зберігають, перешкоджаючи країнам, що розвиваються, зокрема, експортувати свою сільськогосподарську продукцію.

Теоретичною основою економічної складової процесу глобалізації став неолібералізм, який ґрунтується на твердженні про те, що відкриті, конкурентні й нерегульовані ринки, звільнені від державного втручання і впливу соціальних спільнот, є оптимальним механізмом економічного розвитку. Оскільки функціонування таких ринків у певний момент може завдати шкоду

інтересам соціальних спільнот, неолібералізм, використовуючи вислів Дж. Сороса, можна в першому наближенні охарактеризувати як «ринковий фундаменталізм». У певному сенсі він є відродженням доктрини економічного лібералізму, що проповідує необхідність звільнення ринку під контроль держави з метою досягнення найбільшої економічної ефективності. До основних принципів неолібералізму належать [68, с. 343]:

- зменшення державного втручання в економічне і суспільне життя до мінімуму;
- дерегуляція ринків, передусім фінансового та робочої сили, для вивільнення творчої енергії приватної ініціативи;
- передання державних і громадських підприємств, благ і служб приватним «інвесторам», що сприяє підвищенню ефективності управління власністю і таким чином веде до реалізації спільного блага;
- запровадження індивідуальної відповідальності і конкуренції, що мають замінити уявлення про солідарність, спільність, загальне благо та дозволять відокремити життєздатних індивідів від нежиттєздатних і розподілити матеріальні, природні, людські та фінансові ресурси з найбільшою ефективністю;
- усунення кордонів і бар'єрів, що перешкоджають мобільності капіталу, праці, товарів і послуг, а отже, найкраще стимулює торгівлю та процеси інвестування.

Реалізація цих принципів викликала процес економічної глобалізації, яка забезпечила економічне зростання і соціальний прогрес. Під впливом економічних законів держава втрачає важелі управління економікою, що замінюються владою світового ринку, основними суб'єктами якого стають транснаціональні корпорації. Природним доповненням глобальної ринкової економіки має стати система глобального управління, якій держави мають поступитися частиною свого суверенітету. З таких позицій неоліберальна глобалізація є безумовним благом.

Соціолог і економічний антрополог К. Поланьї, шукаючи причини глибокої кризи західної цивілізації наприкінці XIX – в першій половині XX ст. [70], критикував економічний лібералізм, його базові принципи – комерціалізацію робочої сили і землі, запровадження золотого стандарту, встановлення саморегульованого вільного ринку та свободи торгівлі. Ця критика сприяє кращому розумінню сенсу другої великої трансформації XX ст. – неоліберального повороту 1970-х років, його сутності та наслідків для людства, а також може пролити світло на значення розпочатої в 2008 р. у зв'язку з глобальною фінансово-

економічною кризою нової трансформації і формування нової соціально-економічної системи. Економіку в змістовному сенсі К. Поланьї розглядав як інституційно оформлений процес взаємодії між людиною і навколишнім середовищем, в результаті якого відбувається створення матеріальних благ для задоволення людських потреб. Релігія або управління можуть бути також важливими для структури та функціонування господарства, як грошові інститути або наявність машин і устаткування, що полегшують важкий тягар праці» [70, с. 56].

Дослідження інституційного оформлення економіки має починатися з визначення способів досягнення єдності економіки і суспільства, тобто способів забезпечення взаємозалежності та відтворення частин суспільного цілого. Центром уваги є форми взаємозв'язку економіки і суспільства і наслідки цього взаємозв'язку для розвитку суспільства. Таким чином, вже не економіка є інструментом забезпечення життєдіяльності суспільства, а суспільство перетворюється на засіб забезпечення функціонування економічної системи відповідно до її власних законів [70, с. 70]. К. Поланьї характеризує ринкову економіку, засновану на відокремленні економіки від політики та соціуму, як досить нестійку систему. Адже вільний ринок, позбавлений соціального регулювання і контролю, має руйнівні для соціальної системи наслідки. Сам по собі він означає становлення феномену нескінченного накопичення капіталу, що призводить до посилення нерівності, експлуатації та відчуження. Підпорядкування економічної системи принципам саморегульованого ринку фактично перетворює суспільство на придаток ринку, адже за таких умов не економічна діяльність підкорюється системі соціальних зв'язків, а навпаки, система соціального життя – ринковій економічній системі, а зрештою ринкова економіка може продовжувати існування тільки в ринковому суспільстві.

Виникнення в Європі з кінця XVIII ст. ринкової системи, що саморегулюється, являло собою трансформацію тренду розвитку людства, за якого економічні практики підпорядковувалися певним принципам соціальної взаємодії, інституційованим соціальною організацією певного виду. Економічна структура визначалася і вліталася у соціальну, була підпорядкованою частиною широкого соціального і політичного порядку. Усі ринки були, таким чином, підпорядковані соціальним механізмам і відповідали соціальним цілям даного суспільства; відігравали допоміжну роль у суспільствах, в яких провідна роль належала іншим принципам економічної поведінки. Всупереч цьому перетворен-

ня наприкінці XVIII ст. регульованих ринків на саморегульовані, що було пов'язано з промисловою революцією, викликало повну трансформацію структури суспільства, що виразилася в інституційному поділі суспільства на економічну і політичну сфери, чого раніше в історії не спостерігалось [70, с. 85].

На відміну від ранніх типів економічних систем ринкова економіка являє собою економіку, підпорядковану виключно ринковим цілям. У межах такої системи виробництво і розподіл товарів має повністю забезпечуватися ринковим механізмом саморегулювання. Це означає, що все робиться для продажу на ринку і джерелом доходу є акти продажу. Розширення сфери дії саморегульованих ринків призвело до утворення ринків не тільки товарів, а й ринків факторів виробництва – праці, землі та грошей, ціною яких є заробітна плата, рента і відсотки відповідно. Але земля, праця та гроші – це згідно з К. Поланьї фіктивні (несправжні) товари. Праця (робоча сила) – це самі людські істоти та їхня діяльність, пов'язана з процесами життєзабезпечення, а земля – це природа, природне середовище, в якому вони живуть. Включити їх у ринковий механізм означає підпорядкувати законам ринку саме суспільство. Гроші, на його думку, є просто символом купівельної спроможності, яка, як правило, взагалі не підлягає продажу.

Створення фіктивних товарів (землі, праці, грошей) відіграло ключову роль у конструюванні саморегульованої ринкової економіки. Панування ринкових механізмів над людьми і природним середовищем їх існування може зрештою призвести до занепаду суспільства. «Жодне суспільство навіть протягом короткого періоду не змогло б витримати наслідків подібної системи відвертих фікцій, якби його людська і природна основа, а також його економічний лад не були захищені від руйнівної дії цього «чортового млина» [70, с. 85].

Виникнення ринкового суспільства в XIX ст. не було стихійним. Навпаки, для його виникнення необхідним було цілеспрямоване застосування соціальних технологій. Функціонування саморегульованого ринку неоднаково впливає на різні суспільні групи, внаслідок чого постає необхідність спостереження соціальної динаміки та врахування можливості виникнення конфліктів, що формують умови становлення і розвитку ринкової системи «глобалізації». Наслідки економічного лібералізму, що спричинили світову економічну кризу 1929–1933 рр., а також скасування золотого стандарту викликали соціальну реакцію у різних формах – соціалістична революція 1917 р. у Росії, пере-

могу націонал-соціалізму в Німеччині (1933 р.) і новий курс президента Ф. Рузвельта у США (1932 р.), що утверджували примат суспільства над ринковою економічною системою [70, с. 271].

Так, Ф. Рузвельт обстоював свободу торгівлі в боротьбі з колоніальною системою Британської імперії, зокрема розширення свободи торгівлі, усунення штучних бар'єрів, обмеження переваг одних держав над іншими в економічних угодах, відкриття ринків для здорової конкуренції [71, с. 41].

Мир не сумісний із збереженням деспотизму. Справа миру вимагає рівності народів, тоді може йтися про її здійсненність. Рівність народів передбачає щонайширшу свободу торгової конкуренції. Чи заперечуватиме хтось, що однією з головних причин виникнення війни було прагнення Німеччини захопити панівне становище у торгівлі в Центральній Європі?» [71, с. 51–52].

Згодом виник заснований на кейнсіанських рецептах компроміс між працею і капіталом, а регулювання ринків і формування держави загального добробуту стало класикою. Бізнес погодився, переклав відповідальність за економічні проблеми на соціальну державу та профспілки і з готовністю укладав союзи з правими політичними рухами, які стверджували, що вирішення проблеми полягає у відновленні «природного порядку» саморегульованих ринків і закликали до зниження податків, дерегулювання економіки і скорочення державного апарату. А вже на початку 1970-х років набувають популярності ідеї Ф. Хайека і М. Фрідмена щодо заперечення етатизму, у США та Західній Європі помітно активізуються аналітичні групи і центри, які поширюють неоліберальні ідеї. Серед представників інтелектуальної еліти США, які виступали за реалізацію неоліберального проекту, можна назвати відомих соціологів, політологів і економістів – Н. Подгорца, І. Крістолла, С. М. Ліпсета, І. Полла, С. Гантингтона та представників Чиказької школи М. Фрідмена. Остаточне перетворення неолібералізму на панівну модель глобального розвитку пов'язане з розвалом СРСР, а виштовхування постсоціалістичних країн і Китаю на світовий ринок відкрила людські, природні та матеріальні ресурси та внутрішні ринки цих країн.

Вашингтонський консенсус став теоретичною та методологічною основою практичної трансформації економічної політики на основі ринкових реформ [72, с. 50]. Насамперед він передбачав фіскальну дисципліну, метою дотримання якої є скорочення бюджетного дефіциту і фінансування витрат без інфляційних податків. Наступним кроком утверджувалося створення рівних умов конкуренції для іноземних і національних фірм,

наслідком чого стало відкриття для транснаціонального капіталу можливостей встановлення контролю над стратегічними секторами економіки країн третього світу. Наступним елементом цієї системи економічних трансформацій стала приватизація державних підприємств, яка ґрунтується на теоретичному твердженні про більшу економічну ефективність підприємств, що перебувають у приватній власності. Приватизація в поєднанні з лібералізацією інвестиційного режиму робила розпродаж національних активів засобом розв'язання проблем економічного зростання, що своєю чергою зумовило зниження ролі суверенних національних держав.

Зараз у світі сформувалася багаторівнева модель управління:

- управління на базі угоди між головними політичними силами для стабілізування валютних курсів, координування грошових і валютних політик, співробітництва в обмеженні спекулятивних короткострокових фінансових операцій;

- управління за допомогою країн, що започатковують міжнародні регулятивні агентства для певної галузі господарської діяльності, такі як СОТ для супроводження угод ГАТТ, чи певні повноважні органи для нагляду за прямими іноземними інвестиціями і спільними екологічними нормами;

- управління великими економічними зонами за допомогою торгових чи інвестиційних блоків, таких як ЄС чи *NAFTA*. Обидва блоки є достатньо великими для вирішення таких соціальних і екологічних завдань які більшість країн може не вирішити самостійно. Обидва блоки спроможні забезпечити дотримання відповідних мінімальних стандартів у політиці ринків праці чи формах соціального захисту;

- управління національного рівня, яке врівноважує співробітництво і конкуренцію між фірмами і головними соціальними інтересами, здійснюючи економічне координування та надаючи допомогу в забезпеченні таких ключових витрат, як дослідження, розробки, регулювання фінансування промисловості, міжнародний маркетинг, гарантії щодо інформації і експорту, навчання, збільшуючи таким чином національну економічну ефективність і сприяючи галузям, розташованим на території країни;

- управління регіонального рівня: надання промисловим районам колективних послуг, що підсилюють їх промислову конкурентоспроможність і забезпечують захист від зовнішніх негараздів [73, с. 167];

- локальний рівень управління, або рівень місцевого самоврядування, що забезпечує діяльність малого бізнесу та відповідно

самозайнятість значної кількості населення, адресне вирішення реальних соціальних та екологічних завдань на рівні місцевих громад;

- управління на рівні домогосподарства як основи і базової одиниці економічного управління.

Ефективне управління економічною діяльністю потребує механізмів усіх рівнів, при цьому типи і методи регулювання кожного з них свої. Форми координування світових фінансових ринків дуже відрізняються від процесів налагодження співробітництва і конкуренції.

Управління ринковою економікою є об'єктивною необхідністю. Ринки є ефективним засобом економічного регулювання, але за умови, що їх діяльність контролюється. Рівень управління і його механізми різняться залежно від особливостей і розмірів ринків. Задля ефективності більшість ринків потребує неринкових соціальних інституцій і регулятивних механізмів.

Прихильники економічного лібералізму спростовують потребу в ринковій інституалізації. Вони використовують загальну теорію ринків і наполягають, що ринки мають звільнитися від втручання інших соціальних інституцій, адже продажі й купівлі можуть працювати як ефективні механізми економічного самокоординування. Лібералізація міжнародних економічних відносин починаючи з 1970-х років спричинила поширення думки, що управляти глобальними ринками неможливо. Проте таке припущення є далеким від реальності, і навіть за часів ідеологічного домінування економічного лібералізму на міжнародному рівні впроваджувалися й утримувалися структури державного регулювання ринками [73, с. 168].

Названі вище стратегії були ефективними в період краху Ради Економічної Взаємодопомоги і Радянського Союзу, але із формуванням однополярного світу почали давати негативні результати, першим з яких стала криза 1998 р., другим – криза 2008 р. Зазначені події засвідчили неспроможність неокейнсіанської економічної теорії забезпечити на практичному рівні стійке зростання, прогрес і добробут. Проблеми з'явилися у тих сферах, де на них не чекали економісти, але зауважували філософи і природознавці, соціологи і математики – стан природного середовища, ресурси, продовольство, демографія, права жінок, рівність і справедливість. Проблеми економіки відбилися на природі та соціумі. Причини цього були давні: якщо І. Кант і Й. Фіхте відмовилися надати природі цінність моральну, то А. Сміт, Д. Рікардо та К. Маркс позбавили її цінності політекономічної. Така

глибоко закорінена помилка виявилася однією з найважливіших причин екологічної кризи [18, с. 116].

Притаманна капіталізму оцінка товарів за їх міноюю, а не споживчою вартістю призводить до специфічного відчуження особистості. Людина, яка вважає, що все у світі продається за гроші, завдає своїй особистості не виправної шкоди. За соціально-національної структури сучасного світового господарства мир та добробут в країнах «золотого мільярду» досягається ціною експлуатації природи країн третього світу, тобто подальшого загострення екологічної кризи.

В. Хесле зазначав: якщо не вдасться запобігти глобальній екологічній кризі, то соціальні катастрофи, які пророкував К. Маркс [68], здадуться дитячою забавкою порівняно з прийдешніми катаклізмами [18, с. 43]. Проблеми гео економічного розвитку загострилися у зв'язку зі світовою фінансовою кризою. Науковці почали усвідомлювати, що без з'ясування причин глобального характеру важко знайти пояснення економічних процесів нижчих рівнів ієрархічної системи. М. Хардт і А. Негрі зазначали, що «для дієвості економічної науки необхідно будувати її навколо загального, глобального» [74, с. 123].

Якщо при визначенні загального блага ми маємо на увазі й благо наступних поколінь, то незворотні руйнування природи жодною мірою не можуть вважатися допустимими, навіть якщо вони сьогодні полегшують досягнення певних бажаних соціальних цілей, наприклад, загальної зайнятості. Оскільки людське життя має розцінюватися як основне благо, то життя наступних поколінь виявляється суттєвішим благом порівняно із соціально-економічним добробутом нинішніх поколінь. Кількісне зростання необов'язково зумовлює підвищення добробуту. Якщо слово «добробут» пов'язувати з добрим самопочуттям (тобто з якістю, а не з кількістю), то можна дійти висновку, що надлишок грошей не може зробити людину щасливішою. Зростання суспільного бруто-продукту не завжди обумовлює зростання суспільного добробуту. Наприклад, відбулася надзвичайна пригода – автомобільна аварія, суспільний бруто-продукт збільшиться, адже будуть витрати на ремонт, на лікаря і на адвоката тощо. При цьому добробут не зросте. Руйнування природного середовища так само потребує мільярдних витрат на відновлення завданої шкоди.

Будь-яка система розвивається у зовнішньому середовищі. Система людства зростає і за чисельністю, і за сумарними потребами, експоненціально збільшується не тільки і навіть не стіль-

ки за кількістю індивідів, скільки за техногенним тиском на це середовище. У такій ситуації навіть розроблення маловідходних технологій для всіх галузей господарства буде лише тимчасовим заходом, відтермінуванням катастрофи, але не кардинальним розв'язанням екологічних проблем. Отримання кожної нової одиниці продукції надалі потребуватиме дедалі більше енергії, і жодна її економія в історичній перспективі не допоможе. Міф про можливість нескінченного розширення резервів Землі виглядає за таких міркувань найутопічнішим зі створених людством [18].

Система екологічних податків є певним стимулом, що спонукатиме максимально економно розпоряджатися природними ресурсами. Через деякий час люди не зможуть собі дозволити руйнувати навколишнє середовище. Якщо ціна води зросте, то технічну воду одразу почнуть відокремлювати від питної [18]. Заміну примусово-правових заходів охорони навколишнього середовища ринковими можна порівняти з переходом від лікування до профілактики хвороби. Податкову реформу слід визнати перспективним засобом екологічного захисту. Проте її здійснення має відбуватися з урахуванням двох моментів:

- запровадження нових податків має компенсуватися відповідним зниженням інших податків;
- ця реформа є одним з найважливіших завдань *найближчого майбутнього*.

Проте радикальне вирішення проблеми можливе тільки тоді, коли під впливом нової культури та етики ділових відносин підприємство відмовиться виробляти екологічно шкідливі товари. При цьому наївно було б вважати, що держава зможе фінансувати еко-бюрократію, здатну перевіряти всю продукцію, що випускається. Сьогодні держава є пасивною щодо цього питання, оскільки процеси, що відбуваються в її просторі, залежать від економіки. Тому основні сподівання слід пов'язувати із самообмеженням останньої [18].

Починаючи з ХХ ст. у країнах Європи соціальна відповідальність стала своєрідним моральним принципом підприємницької діяльності, що врівноважує господарське життя. У такій спосіб закладалися основи соціальної ринкової економіки. Під соціальним можна розуміти таке підприємство, на якому враховуються не тільки обгрунтовані інтереси співробітників, а й беруться до уваги вигоди клієнтів і всіх, кого так чи інакше зачіпає робота цього підприємства. Підприємець, якого потребує екологічно-соціальне ринкове господарство, багато в чому відрізнятиметься

від сьогоdnішнього менеджера. Його основним завданням стане узгодження господарської діяльності з глобальними культурними завданнями, включення її до тривалого процесу розвитку [18]. Інакше кажучи, метою розвитку сільського господарства є вирощування їжі для людей, а не створення агробізнесу.

Проте час на усвідомлення нових вимог постійно скорочується. Хоча нові факти засвоюються з достатньою легкістю, але цінності, закарбовані протягом століть, важко піддаються змінам. Якщо кількісне зростання тривалий час визнавалося головним завданням економічної діяльності, то теоретичне визнання першорядності якісного зростання, що гарантує власне відтворення, лише через досить тривалий час відіб'ється на практиці [18, с. 131].

На думку члена Римського клубу, економіста, філософа і громадського діяча Б. Гаврилішина, основною функцією економічної системи є виробництво і розподіл багатства, а ключовими питаннями, які вона розв'язує, є такі: що і як виробляти, де розміщувати, як розподіляти й обмінювати, кого і як винагороджувати за виробничу діяльність? Природа будь-якої економічної системи залежить від того, яким чином розв'язуються зазначені питання. Існує кілька характерних прототипів систем і, як наслідок – різних гібридних варіантів [76].

Розглянуті тенденції розвитку світової економіко-теоретичної думки підштовхують до необхідності переосмислення такого важливого чинника, як процес інституціоналізації шляхів суспільного розвитку і з'ясування ролі держави. Провідні вчені по-різному визначають роль інститутів і усталених правил поведінки в економічному і соціальному житті загалом. При цьому інститути становлять інтерес передусім як особливий економічний ресурс. У зв'язку з цим економічний процес доцільно розглядати з позицій єдності двох взаємопов'язаних сторін – ресурсно-технологічної та інституційної. І якщо з ресурсно-технологічного погляду економіка є системою способів поєднання ресурсів для виробництва благ і послуг, то інституційний аспект економіки у найзагальнішому вигляді являє собою механізм соціального й екологічного упорядкування економічних дій. Значна роль у межах інституціоналізації економічної діяльності належить способам соціального впорядкування дій, які ґрунтуються на рольових відносинах, що досить повно враховують чинник мотивацій суб'єктів господарювання.

Наприкінці XVIII ст. «людину біологічну» змінила «людина економічна». Ці процеси були інституціоналізовані у створенні

І Французької республіки і Північноамериканських Сполучених Штатів. Процеси формального відокремлення влади від капіталу призвели до створення численних систем, які в політекономічній теорії умовно можна віднести до різних типів капіталізму та соціалізму.

Таким чином, в епоху трансформацій зменшується різноманіття окремих видів соціально-економічних систем у спосіб їх злиття та взаємопоглинання. Процеси глобалізації призводять до певної інституційної уніфікації, зокрема соціально-економічних систем. Утім, процеси відкриття ринків товарів і послуг і одночасного доступу до природних, людських та інтелектуальних ресурсів тривали два століття і на межі ХХІ ст. спричинилися до фактичного створення нового суспільного ладу який умовно можна назвати глобалізмом.

Соціально-економічний розвиток двох століть, описаний в еволюції економічної теорії та політекономії, спричинив певні наслідки. По-перше, матеріальні цінності, матеріальне зростання, гроші посіли перше місце і стали фетишем і метою життя більшості населення планети. По-друге, більшість населення, як особистості, так домогосподарства, позбавилися реальної матеріальної власності й стали найманими працівниками глобальних корпорацій або менших, пов'язаних з такими корпораціями, економічних структур.

Прискорене індустріальне зростання спричинило очевидне погіршення якості природних умов існування людства протягом життя одного покоління. Швидкість споживання ресурсів очевидно перевищила відтворювані можливості природних систем Землі. Економічні теорії ставали дедалі менш соціальними і описували адекватні процеси прийняття управлінських рішень керівниками політичних та економічних структур на основі застосування теоретичного математичного апарату. Соціально-політичне життя опинилося у глухому куті, його фактично замінило політико-економічне життя, яке здійснюється та презентується окремими найманими працівниками.

Економічна теорія для адекватного опису ситуації, що склалася, та пошуку теоретико-методологічних засад стратегічних рішень для виходу з глобальної кризи звернулася до забутих соціальних цінностей, систем колективного регулювання та планування, регулювання економічного зростання, що оформилися у системі підходів, які прийнято називати «зеленою економікою».

1.3. Чинники безпеки в «зелених» трансформаціях економічного розвитку суспільства

Разом з трансформацією глобального світу змінюються наші уявлення про нього та модифікуються системи цінностей. Цінності особистості, самореалізації, людського здоров'я та життя, соціальної стабільності, збереження природних ресурсів та біорізноманіття вже усвідомлені багатьма лідерами суспільної думки і їх, безумовно, можна віднести до категорії безпекових. В епоху глобалізаційних трансформацій економіка стала панівною рушійною силою суспільства, а питання безпеки – базовими для визначення напрямів державної політики суспільного розвитку.

Світова фінансово-економічна криза 2008 р. уповільнила зростання демократичних країн «золотого мільярду» та пришвидшила економічний розвиток таких ресурсних країн, як Китай, Індія, Бразилія, Росія та деяких інших.

Останнім часом в експертному середовищі на обговорення дедалі частіше виносяться такі загрози безпеці розвитку, як проблеми забезпечення водою, продовольством та енергією, поступово проголошується необхідність докорінних змін світової економічної системи.

З ініціативою глобальних змін виступила Організація Об'єднаних Націй, яка у 2009 р. започаткувала програму Ініціатива «зеленої економіки» (*Green Economy Initiative*). На думку Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, запровадження принципів «зеленої економіки» може стати вирішенням проблем глобальної економічної кризи і кліматичних змін. Для протидії зміні клімату потрібна енергетична революція, що має супроводжуватися розвитком інфраструктури із запровадження відновлювальних джерел енергії. Розвиток такої інфраструктури супроводжуватиметься створенням нових робочих місць і підвищить рівень екологічної безпеки функціонування економіки. Зазначене може стати не лише запорукою збереження чистого довкілля, а й ефективним способом розбудови нової економіки.

Ініціатива з «зеленої економіки», впроваджувана *UNEP* (Програма ООН з охорони довкілля), націлена на допомогу урядам у формуванні і зосередженні політики та процесів інвестування на «зелених» секторах розвитку, зокрема «чистих» технологіях, відновлюваній енергетиці, водопостачанні, транспорті, управлінні відходами, «зеленому» будівництві, органічному сільсько-

му господарстві. Водночас вона концентрує зусилля й на стимулюванні економічного розвитку, створенні робочих місць і подоланні бідності, скороченні викидів парникових газів, ощадливішому використанні природних ресурсів і зменшенні обсягів відходів [78]. Розвиток сільського господарства є одним з наріжних каменів концепції «зеленої економіки», оскільки впливає на різні, пов'язані зі сталим розвитком, сфери життя. Нова економічна стратегія, запропонована ООН, передбачає докорінну трансформацію природокористування, промисловості та свідомості людей, виходячи поза межі постіндустріальної економіки [77, с. 81].

Сучасне трактування теоретичних засад «зеленої економіки» розроблено всесвітнім об'єднанням вчених Інституту «зеленої економіки» (Великобританія). Так, на думку директора цього інституту М. Кеннет, «зелена економіка» повертає науку з виключно кількісних вимірів «людини економічної» і розсовує межі мейнстріму через використання комплексних і міждисциплінарних методів і інструментів. По суті, при обґрунтуванні економічної політики пропонується використовувати абсолютно нові підходи.

Пріоритетом «зеленої економіки» також визначається добробут усіх людей, збереження біорізноманіття на землі і планети Земля в цілому, а не отримання спрощеної кількісної статистики. Викриваються приховані руйнації, які прийнято називати «економічним зростанням», – «ростізм» (*Growthism*) і визначаються дефініції справжнього зростання з урахуванням використання природних ресурсів і природних екосистем.

До основних принципів «зеленої економіки» належать:

- рівність і справедливість у межах одного покоління і між поколіннями;
- відповідність принципам сталого розвитку;
- обережність щодо соціальних наслідків і впливу на навколишнє середовище;
- розуміння високої цінності природного і соціального капіталу, наприклад, за рахунок інтерналізації зовнішніх екологічних витрат, «зеленого» обліку, оцінки витрат за період усього життєвого циклу продукту і поліпшення управління;
- ефективність використання ресурсів, стійке споживання і виробництво;
- необхідність відповідності макроекономічним цілям у спосіб створення «зелених» робочих місць, підвищення рівня конкуренції і зростання в основних галузях.

Означення «зелений» часто неправильно використовується виключно стосовно економіки навколишнього природного середовища. Насправді головним елементом «зеленої економіки» є Земля як даність, її існування є відправною точкою будь-яких теоретичних побудов і практичних дій. «Зелена економіка» виходить з основних положень екологічної економіки, але розвиває її і виходить далеко поза її межі, прагнучи одночасного досягнення соціальної та екологічної справедливості як окремих аспектів єдиного цілого. «Зелена економіка» шукає рішення, яке б одночасно дозволило боротися з бідністю, глобальними змінами клімату, зниженням біорізноманіття та знищенням видів в межах забезпечення справедливості [80, с. 28]. «Зелена економіка» порушує та досліджує питання, яким чином створення дефіциту стало означати створення вартості в умовах обмежених ресурсів Землі та як теорія зростання призвела до нинішньої економічної мети – збільшення масового споживання.

Імпульсом розвитку «зеленої економіки» стала культурна революція 60-х років ХХ ст., ідеологічним базисом якої стала книга Р. Карсон «Тиха весна» (1962 р.), в якій вперше висвітлювалися негативні наслідки економічного зростання, зокрема знищення біорізноманіття. У листопаді 2007 р. Інститут «зеленої економіки» організував мозковий штурм, в якому видатні письменники і мислителі – прихильники холістичної парадигми економіки – обговорювали фундаментальні аспекти мікроекономіки, індивідуальні переваги раціональної, «економічної», людини, ідеї «взаємності» тощо. Зрештою був зроблений висновок, що економічні критерії мають включати цінності фізичного світу і створювати відчуття зв'язку між нами і світом природи на основі системи цінностей і моральних принципів [80].

Отже, «зелена економіка» вносить до традиційної економіки чинники екології, справедливості, соціальної та екологічної відповідальності. Розвиток цих ідей відображається в таких споріднених напрямках економічної науки та філософії, як економіка добробуту, феміністська економіка, еко-фемінізм, еко-соціалізм, економіка природокористування і екологічна економіка, та оновлює такі напрями, як низьковуглецева економіка та ресурсоефективність, зокрема повторне використання, перероблення, ремонт, протидія забрудненню навколишнього природного середовища, транскордонному забрудненню, боротьба з корупцією тощо [80].

«Зелена економіка» враховує політичні та соціальні аспекти, що уможливорює конструювання економічних процесів у межах

як природничих, так і соціальних наук. Це спричинює зміну підходів до економічного моделювання у спосіб копіювання природних процесів, а також включення до політичної економії питань моральності та етики. Мудрість і холізм стають складниками економічних підходів, пропонуються нові рішення для «управління надбаням» [80].

Нині «зелена економіка» являє собою глобальний рух, націлений на глобальні зміни у кожній окремій країні та заснований на принципах рівності доступу до ресурсів Землі в майбутньому і для майбутніх поколінь. Вивчати дуже довгострокову перспективу подій, мислити категоріями справедливості для майбутніх поколінь дозволяє поєднання у методах, використовуваних «зеленою економікою», економічних і математичних підходів, залучення природничих наук і археології. Нові підходи відкривають нові перспективи для застосування звичайних інструментів економіки з точки зору часу і простору, дозволяють розкрити інтенси нового світового ринку.

Незважаючи на глобальність «зеленого» мислення, «зелена економіка» орієнтує на розвиток локального виробництва для місцевих потреб, а також за вторинне використання, скорочення, ремонт, перероблення, а не розширення глобальної експансії корпорацій.

У науковій літературі визначено такі ключові переваги «зеленої економіки» [80]:

1) спрямованість на забезпечення потреб усіх людей у всьому світі, захист біологічних видів, збереження природного середовища, Землі як системи і одного з отримувачів вигод, а не об'єкта забруднення і експлуатації;

2) ґрунтованість на соціальній та екологічній справедливості, толерантності, створенні високої якості життя для нинішніх і майбутніх поколінь, поєднанні інтересів літніх людей і молоді;

3) забезпечення дотримання прав біологічних видів на існування і збереження біорізноманіття;

4) націленість на ненасильницьке розв'язання проблем і забезпечення інклюзивності добробуту, зокрема для осіб з обмеженими можливостями;

5) забезпечення рівного доступу до прийняття рішень (управління) і ресурсів, зокрема місцеві жителі повинні мати контроль над своєю власною долею і використанням ресурсів;

6) забезпечення гендерної рівності в усіх сферах діяльності, навчання, увага до розширення прав і можливостей жінок, а також національних, сексуальних і релігійних меншин;

7) припинення зростання масового споживання і нераціонального використання ресурсів планети, націленість на повернення природного саморегулювання, відновлення кліматичних умов у спосіб запровадження екологічних технологій, зниження викидів вуглецю, зміни критеріїв оцінювання економічної ефективності з математичних абстракцій на визначення реальних наслідків для всіх зацікавлених сторін; орієнтованість на повагу до всіх людей однаково; запобігання бідності за допомогою адаптаційних заходів щодо пом'якшення змін клімату і захисту найбільш вразливих елементів природи та суспільства; забезпечення швидкого скорочення обсягів викиду вуглецю на душу населення в усьому світі до 2 тонн у найближчі 5 років та вихід на нульові викиди у середньотерміновій перспективі;

8) передбачання переходу на відновлювані джерела енергії; створення нової моделі економіки для подолання поточної невизначеності та спаду, якими позначився початок ХХІ ст. [80].

Поряд із «зеленою економікою» як практичним втіленням концепції сталого розвитку існує обґрунтована Г. Паулі в межах діяльності Римського клубу «синя економіка», що позиціонується як перехід до нового типу мислення. Її автор акцентує увагу на необхідності відмови від застарілих звичок і поглядів та пошуку нових рішень. Незважаючи на те, що важливість збалансованості процесів дедалі більше усвідомлюється, досі мало хто знає, як зробити їх вигідними.

Якщо навчитися розуміти та використовувати довершеність природи, її економічність і структурну простоту, враховувати функціональність і логіку екосистем, можна досягти результатів, що суттєво відрізнятимуться від результатів масштабної промислової глобалізації.

Природа використовує закони фізики та біохімії для формування цілісних, гармонійно функціонуючих каскадних систем, легко перетворюючи все без зниження ефективності, енергетичних втрат й утворення відходів. Ці закони не лише визначили умови життя на Землі, але безпосередньо сформували саме життя. Наш світ – фізичний, проте практичному застосуванню законів фізики у сучасному виробництві, споживанні та відтворенні загалом не надається достатньої уваги.

Скептики стверджують, що моделювання на основі природних екосистем не завжди буде ефективним. Проте насправді численні екосистеми є прикладом найефективніших експлуатаційних моделей виробництва та споживання, при цьому забезпечення всіх їхніх потреб відбувається за рахунок того, що «знаходиться по-

руч». Перетворення поживних речовин та енергії з одного виду в інший в безперервному циклі за законами фізики має використовуватися і в промисловому контексті. Цей основний принцип «синьої економіки» дещо суперечить існуючому економічному порядку.

Г. Паулі звертає увагу на те, що кожна екосистема досягла структури «незалежної держави» і не намагається досягти монополізму за участі небагатьох головних гравців. Саме екосистеми якнайкраще відображають схему ринку: існування тисячі гравців, дії котрих спрямовані на раціональний розподіл та використання ресурсів.

Нереалістичність такої комплексної моделі спростовується існуванням відповідних проектів, які вже підтвердили свою ефективність. Нова система переважно виробляє більше, ніж потрібно, якісної продукції, витрачаючи при цьому менше матеріальних ресурсів та енергії. Покращення медицини, продовольча безпека та якісна питна вода стають при цьому істинними перевагами.

Оскільки ми рухаємося від лінійного сприйняття до прийняття циклічної, регенеративної моделі, то необхідно сформуванню відповідну модель поведінки та засоби, що гарантують задоволення всіх потреб. Розроблення нової економічної моделі, яка враховує природні рішення, що еволюціонували протягом тривалого періоду, потребує конкурентоспроможного та стратегічного позиціонування зазначених інновацій сильними операторами у відкритій економіці.

Подолання соціально-економічного занепаду сьогодення і перетворення існуючої економічної системи на систему, що пропугає життя і стабільність за умови використання доступних ресурсів, можливе за допомогою відповідних методів, які пропонують незліченні можливості для навчання та пристосування до умов, що постійно змінюються. Така трансформація націлена насамперед на задоволення основних потреб людства, формування певних спільнот, виховання почуття відповідальності, створення робочих місць, допомогу в отриманні прибутку з одночасним розв'язанням проблем соціально-економічного характеру. Як стверджує Г. Паулі, існує ризик того, що наші діти матимуть справу з тими самими проблемами, що й ми, – війнами, порушеннями прав людини, всесвітнім голодом і всеохоплюючою бідністю – через те, що основна частина суспільства залишається розгубленою та незгуртованою перед натиском економічної кризи [81].

Проте керівництво топ-бізнесу є переважно незадоволеним широкою зацікавленістю громадськості природними технологія-

ми. Лише у Німеччині та Японії лідери ринку висловили захоплення від впровадження природних технологій, хоча вони також були далекі від прийняття чи пропагування цих технологій і продовжили бізнес у звичному режимі. Члени експертної групи з питань зміни клімату, що її збирав тодішній віце-президент США А Гор у січні 2008 р., погодилися з тим, що зацікавленість венчурного капіталу природними технологіями знизилася «нездійсненність» більшості запропонованих інновацій – вони здалися «занадто фантастичними, щоб стати реальністю». Звичайно, для таких інновацій потрібно змінювати існуючу модель бізнесу, а бізнес-експерти або не бажають, або просто не здатні зрозуміти нові підходи.

До того ж жоден з тих, хто сьогодні є у вииграші на існуючому ринку, зокрема індустріальні гіганти, не ризикнуть вкладати гроші в недосліджений продукт, особливо під час рецесії. Якщо гравці топ-бізнесу вирішать інвестувати у виробництво пристрою з гарантованим прибутковим потенціалом, чому вони повинні пропагувати ще й фінансування досліджень чи санкціонувати інвестиції, які цей прибутковий потенціал підриватимуть? [81].

Управління ланцюгами постачання передбачає контроль над матеріалами, фінансовими операціями та ринком доставки продуктів від пункту збору врожаю до пункту виробництва та споживання. Навіть якщо лідер ринку впевнений, що нова технологія створює можливості для отримання конкурентних переваг і завоювання частини ринку, немає жодної гарантії, що ця інновація буде впроваджена. Вона повинна відповідати системі виробництва та розподілу – ланцюгу постачання, що передує інноваціям і може прискорити поступ. Команда стратегічного планування має переконатися, що дослідні ідеї потрібні в торгівлі та виробництві.

Для запровадження нових технологій і створення нових зразків необхідно вжити чимало заходів всередині компанії. Відсутність спільних поглядів усіх відділів, особливо фінансових, відділів управління ланцюгами постачання і торгівлі, може викликати конфлікти на основі особистих інтересів, починаючи від кар'єрних планів і бонусів за продуктивність наприкінці року до корпоративної політики. Такі конфлікти часто підривають будь-які інноваційні стратегії.

При цьому нове покоління підприємців легко захоплюється можливостями, що надають природні технології, проте більшість з них ще не готові вдосконалювати системи ведення бізнесу в напрямі обмеження споживання і використання природних ресурсів.

Хоча використання каскадної моделі може бути привабливим для інноваційних комерційних організацій із широкою та значною соціальною місією, можливість створення робочих місць у новій економіці не базуватиметься на вивченні трудового процесу і витрат часу, що визначали продуктивність праці у XIX–XX ст. Можливості створення нових робочих місць з'являтимуться в «ековиробництві», а не в «мануфактурі».

Сьогодні багато компаній й досі керуються принципами класичної школи управління, але натхнення є несумісним із стереотипним мисленням. Г. Паулі формулює такі принципи управління:

- 1) ключовий бізнес визначається ключовою компетенцією;
- 2) агресивні хімічні сполуки, очищені метали та інші матеріали, що не відновлюються або забруднюють довкілля, будуть замінені на ті, які отримуються за допомогою фізичних процесів (сили тяжіння, тиску і температури);
- 3) екологічне виробництво замінить енергоємні й токсичні процеси на операції, що відбуваються за рахунок температури довкілля, використовують природну варіативність тиску та інші фізичні можливості для виробництва товарів;
- 4) відходи стануть ресурсом, а локально доступні матеріали будуть об'єднані в єдиний матеріальний потік;
- 5) ринкові стандарти будуть змінені, а креативні ідеї доминуватимуть над застійними нормами бізнесу, де статус-кво відмовляється від змін заради отримання стабільного доходу [81].

За всіх своїх безумовних переваг «синя економіка», ґрунтована на глибокому знанні природних законів і впровадженні їх в практичне життя, нині є, швидше, педагогічною методологією, за якою можна навчити дітей правильному підходу до екологічної трансформації господарства та розбудови нової економіки. Перспективи ж нашого ближчого майбутнього (до 2050 р.) пов'язані саме із «зеленою економікою», яка пропонує реальні механізми зміни сучасної моделі господарювання¹ [81].

Важливою особливістю «зеленої економіки» є установка на підтримання рінومانітності систем, в яких «зелені» критерії діють як фільтр для перевірки системи на справедливість і стійкість. При цьому кожна така система має щось запропонувати світу. Концепція спрямована на поліпшення глобального управ-

¹Г. Паулі критикував концепцію «зеленої економіки», стверджуючи, що такої економіки не існує. Не вся «зелена економіка» є дійсно «зеленою», оскільки часто в її межах при створенні тих чи інших товарів і послуг завдається значна шкода довкіллю.

ління через систему демократичних інститутів досягнення сталого розвитку і реалізації прав і гідності людини в усьому світі.

Розроблення теоретико-методологічних засад, доктрини концепції «зеленої економіки» є на сьогодні одним з найактуальніших питань. Проблема вирішується на рівні створення засадничих документів, реалізації відповідних проектів, проведення самітів, форумів, здійснення публікацій всесвітньовідомих вчених тощо.

У США та ЄС відповідні дослідження закріплені у стратегічних документах, таких як «Глобальний зелений новий курс» (2009 р.), «Зелений новий курс для Європи: в напрямку зеленої модернізації в умовах кризи» (2010 р.), «Назустріч зеленій економіці: шляхи до сталого розвитку та викорінення бідності» (2011 р.), «Велика зелена технічна революція» (2011 р.) тощо [83].

Згідно з проектом ЮНЕП новий економічний підхід має бути зафіксований в угоді між урядами держав *Global Green Deal* («Світова екологічна домовленість»), що міститиме основні ідеї побудови «зеленої економіки». Фахівці ООН сформулювали в межах концепції «зелені» відповіді на глобальну економічну кризу та скорочення доступу до енергетичних і харчових ресурсів. Ці відповіді є заходами реалізації «зеленої економіки», що реалізуються у відповідних напрямках трансформації:

Напрямок трансформації	Необхідні трансформаційні принципи та заходи для реалізації концепції «зеленої економіки»
Розроблення шляхів сталого розвитку	- зміна визначення та виміру заможності та успіху держав (показник ВВП має бути доповнений індикаторами екосистемних послуг та біорізноманіття)
Інвестування у природний капітал	- збільшення частки заповідних територій до 15 % у всіх екосистемах для постачання природних послуг і регулювання клімату; - посилення захисту лісів, лісова сертифікація; - припинення надмірного використання води; - припинення надмірного та руйнівного для екосистем вилову риби; - інвестування у біопродуктивність, підвищення біопродуктивності у спосіб відновлення деградованої землі, покращення управління, підвищення врожайності тощо; - поширення продукції, виробленої з дотриманням природоохоронних норм; - оцінювання біорізноманіття та екосистемних послуг (уряди мають оцінити економічну цінність біорізноманіття та екосистемних послуг, тоді стане очевидним, що кошти, вкладені у їх підтримання, значно менші, ніж ті, що необхідні для подолання наслідків втрати цих природних послуг)

Вирішення проблеми харчування	- скорочення споживання м'ясо-молочних продуктів, споживання здорової органічної їжі
Розподіл землі та планування землекористування	- розроблення та впровадження раціональної системи землекористування з урахуванням економічної ефективності, соціальної стабільності та екологічної і ресурсної безпеки
Розподіл обмежених ресурсів	- гарантування рівного доступу та рівномірного розподілу енергії, води та їжі між країнами та людьми (спільні дії та скорочення марнотратного споживання можуть зменшити проблему)
Інвестування у покращення управління, прийняття рішень	- модернізація системи управління з метою досягнення сталого розвитку та збереження біорізноманіття; - використання сили ринку для проведення змін; - залучення бізнесу до соціальних заходів
Перехід до економіки відновлюваних енергетичних ресурсів	- надання «першості» відновлюваним енергетичним ресурсам, що мають стати основними в енергетичній системі всіх країн і поступово витіснити викопне паливо (альтернативні джерела енергії забезпечують додатковими робочими місцями)
Початок революції ефективності	- реалізація численних ідей, завдяки яким можна підвищити ефективність використання енергії та матеріалів у сферах: - транспорту, - домашнього господарства, - промисловості; - діяльності комунальних служб; - масове запровадження енергоощадних технологій
Інвестування в розвиток «зеленої» інфраструктури	- створення «зеленого» транспорту, інформаційної інфраструктури
Перероблення матеріалів	- акцентування на стійкості, відновлюваності, переробленні й можливості ремонту товарів і речей, що своєю чергою є основою для створення нових робочих місць
Поширення добробуту у своїй країні та поза її межами	- вироблення системи фінансового регулювання, яка гарантуватиме забезпечення базових потреб більшості людей

Певні пропозиції до *Global Green Deal* підготував *Worldwatch Institute* – екологічна дослідна організація, що займається поширенням інформації екологічної тематики, виробленням стратегій для створення суспільства сталого розвитку, боротьбою з глобальним потеплінням, надмірним використанням невідновлюваних ресурсів та бідністю. Її засновник – Л. Браун – для

порятунку цивілізації розробив «план Б» орієнтовною вартістю 187 млрд дол. щорічно, що втричі менше, ніж військовий бюджет США на 2008 р.

Суть цього плану полягає у переході на нову, екологічно безпечну економічну модель і глобальній реформі державного управління. На його думку, це дозволить знизити рівень бідності та зупинити голод, встановити систему справедливого розподілу праці та її результатів, зменшить небезпеку екологічної катастрофи. Серед необхідних заходів він назвав такі:

- стабілізація чисельності населення на рівні 8 млрд осіб або менше – «на родину в середньому має припадати дві дитини»;
- скорочення обсягу викидів парникових газів до 2020 р. на 80 % у спосіб запровадження податку на викиди в атмосферу вуглецю в обсязі 200 дол. США за тону;
- створення Міністерства глобальної безпеки на основі Агентства міжнародного розвитку США, що займатиметься недієздатними та слабкими державами та фінансуватиметься за рахунок бюджету Міністерства оборони США [85].

На думку наукового координатора Глобального плану Маршалла Ф. Й. Радермахера, якщо до 2050 р. населення планети сягне 9–10 млрд осіб, «у світі виникне колосальна потреба в додатковій біомасі, вироблюваній сільським господарством, станеється драматичне загострення дефіциту ресурсів» [84].

У 2009 р. Римський клуб ухвалив текст Амстердамської декларації, в якій було наголошено на необхідності негайних дій щодо відвернення дедалі вищого ризику катастрофічної зміни клімату та винайдення нового шляху світового розвитку на засадах стабільності, адекватного взаємопов'язаним викликам у сфері навколишнього середовища, глобального розвитку та реструктуризації економік [86].

Необхідність переходу на принципи «зеленої економіки» обговорювалася на саміті Азіатсько-Тихоокеанської організації економічного співробітництва (АТЕС) у листопаді 2010 р. в Йокосамі (Японія). Країни-учасниці пообіцяли спрямовувати більше коштів на розвиток інфраструктури, малих і середніх підприємств, домашніх господарств та «зелених» галузей. Розв'язання проблеми глобальної зміни клімату визнано пріоритетом для всіх націй. З метою розвитку «зеленої економіки» було досягнуто домовленості про інвестування в екологічно чисті товари та послуги, підвищення енергоефективності та відновлення лісів. Країни АТЕС також заявили про націленість на побудову регіональної спільноти, «в якій люди можуть жити без страху перед

бідністю, насильством, хворобами й голодом, і вільно, з власної волі брати участь в економічній діяльності» [87].

Однією з ключових тем Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) в Давосі стали дискусії про місце «зеленої економіки» у стратегіях розвитку держав. Глава ВЕФ К. Шваб вже на відкритті форуму у січні 2011 р. висловив думку про загальні норми для нової реальності, про потрібний баланс між екологією і економікою, бізнесом і суспільством, Сходом і Заходом. Дискусії на тему «зеленої економіки» є звичайними для Давоського форуму останні десять років, але раніше вони концентрувалися переважно поза виробничою сферою – обговорювалися активний розвиток енергетики і її вплив на довкілля, перспективи розвитку «зеленого» транспорту, Кіотський протокол і його перспективи, дисбаланси розвитку в Південно-Східній Азії. З технологічної точки зору до 2011 р. «зелені» технології розглядалися як майбутній, але не актуальний мейнстрім розвитку. Наразі глава корпорації *Mitsubishi* Й. Коджіма заявив, що ВЕФ наразі можна називати Всесвітнім форумом енергетики і довкілля [88]. А. Салцман, глава венчурного фонду *VantagePoint Venture Partners* (на сьогодні більше відомої як інвестор *Tesla Motors*), що здійснює великі венчурні інвестиції у технологічні «зелені» проекти в КНР, вважає, що «зелені» технології мають стати індустріальною революцією ХХІ ст., а китайське лідерство в цьому секторі зробить їх реальністю.

7 квітня 2010 р. в Нью-Йорк Таймс вийшла концептуальна стаття «Будівництво зеленої економіки» за авторством П. Кругмана, Нобелівського лауреата, економіста, який спрогнозував час і специфіку останньої глобальної фінансово-економічної кризи [89]. Зважаючи на серйозність видання і використання поняття «зелена економіка» без лапок, таку публікацію можна розглядати за директивний напрям глобального розвитку економіки, а до певної міри і людства.

Вчені-кліматологи, незважаючи на невпинну дискредитацію їхньої роботи, вважають необхідними заходи щодо зменшення обсягів викидів двоокису вуглецю та інших парникових газів. Настійливо висловлюється думка, що обмеження викидів вуглекислого газу можна досягти.

Проте і методи боротьби з кліматичними проблемами, і постановка самого питання про такі проблеми, як і темпи відповідних економічних трансформацій (коли треба докладати основні зусилля) – одразу, поступово, протягом десятиріч – є дуже різними.

Наприклад, у 1998 р. датський економіст, еколог Б. Ломборг написав книгу «Скептично еколог», в якій скептично розцінив сучасну політику боротьби з екологічними проблемами. В іншій книзі – «Охолодіть! Глобальне потепління. Скептичне керівництво» – Б. Ломборг висловлює думку про те, що Кіотський протокол завдасть більше шкоди, ніж принесе користі. Посилаючись на дані Міжурядової групи експертів зі зміни клімату при ООН (ІРСС), він стверджує, що Протокол у його нинішньому вигляді відсуне глобальне потепління лише на 7 днів, а за приєднання до нього Китаю та США та посилення правил – на п'ять років. При цьому боротьба з потеплінням коштуватиме людству трільйони доларів [90]. На його думку, при збереженні існуючої моделі світової економіки, на нас чекають глобальні зміни клімату, уникнути яких можна тільки відмовившись від використання викопного палива, передусім вугілля.

Серед екологічних економістів існує широкий консенсус щодо ринкових програм боротьби із загрозами зміни клімату. І хоча ефективність ринку не впливає, наприклад, на гарантування медичного страхування, допомоги малозабезпеченим тощо (досягнення соціальних цілей здійснюється за допомогою «після-ринкового» втручання), ми маємо дозволити ринку робити свою роботу, а податки і трансферти від ринкової діяльності спрямовувати на захист соціально незахищених верств населення. Ринок є неспроможним, нездатним відрегулювати процес, коли мають місце негативні зовнішні ефекти – негативні екстерналії, тобто витрати однієї сторони, спричинені діяльністю іншої. Можливості вирішення проблеми надає екологічна економіка.

Одним зі способів боротьби з негативними зовнішніми наслідками є запровадження адміністративних правил, якими забороняються або принаймні обмежуються дії, що спричинюють значні витрати для інших. Прикладом може бути боротьба з кислотними дощами, викликаними викидами діоксиду сірки, перш за все з електростанцій, у США. У 1977 р. уряд США рекомендував, щоб все нове обладнання, яке використовує вугілля, мало фільтри для вилучення діоксиду сірки зі своїх викидів. Введення жорстких стандартів на всіх підприємствах було проблематичним, оскільки модернізація деяких старих заводів стала б надто дорогою, тому регулювання стосувалося тільки нових підприємств. З часом були розроблені технології досить простої модернізації застарілих підприємств.

Натомість А. Пігу – розробник концепції зовнішніх ефектів (екстерналій), автор книги «Економічна теорія добробуту»

(1920 р.) – запропонував, щоб суб'єкти, які своєю діяльністю викликають негативні зовнішні ефекти, платили збір, що відбиває витрати інших, – податок Пігу (*Pigovian*). Із зростанням необхідності екологічного регулювання економісти взяли на озброєння розробки А. Пігу і почали наполягати на обмеженні забруднення за допомогою цін.

Більшість економістів вважає адекватною систему торгівлі дозволами на викиди, або «продажу квот». Обмежена кількість ліцензій на викиди забруднюючих речовин, наприклад діоксиду сірки, стимулює скорочення забруднення: з одного боку, за скорочення викидів не потрібно купувати багато ліцензій, з іншого – скорочення викидів надає можливість запропонувати більше ліцензій тим, кому вони потрібні.

Зрештою «продаж квот» формує ті самі стимули, що і податок А. Пігу, – ціна ліцензії виконує роль податка на забруднення навколишнього природного середовища. На практиці існує кілька важливих відмінностей між принципом «продажу квот» та податком на забруднення навколишнього природного середовища. Зокрема, ці дві системи формують різні види невизначеності.

У науковій літературі обґрунтовуються пропозиції щодо гібридного рішення – торгівля квотами для одних галузей економіки та податок на викиди вуглецю для інших, головним чином для нафтогазової сфери [91].

У будь-якому випадку досвід засвідчує, що ринкові обмеження викидів працюють, а історія з кислотними дощами підтверджує їх ефективність. З плином часу обсяг викидів діоксиду сірки на електростанціях був скорочений майже удвічі за набагато менших витрат, ніж очікували навіть оптимісти, а ціни на електроенергію не збільшилися. При цьому екологічна проблема не зникла, але була значно пом'якшена [89].

Противники введення квот на викиди посідають дві позиції: прямі дії, зокрема заборона вугільних електростанцій, були б ефективнішими; податок на викиди буде кращим, ніж торгівля квотами на викиди. І хоча ринковий підхід не вирішує всіх проблем, зокрема, не можна встановити ціну на те, що не можна виміряти точно, і ця процедура може бути складною і дорогою, проте більшість економістів вважає, що масштаби і складність ситуації вимагає ринкових рішень: або квот, або податку на викиди парникових газів.

Скорочення викидів цих газів змусить людей змінити свою поведінку у різний спосіб – деякі з них неможливо визначити, поки не «запрацюють» «зелені» технології. З позицій екологічної

економіки єдиним способом змусити людей змінити свою поведінку належним чином є встановлення ціни на викиди, включення її до вартості продуктів та послуг, що зрештою відображатиме вплив на навколишнє природне середовище.

Так, вирішуючи, скільки витратити на теплоізоляцію, компанії братимуть до уваги витрати на опалення і кондиціонування повітря, які включають ціну ліцензій і податків на викиди парникових газів при виробництві електроенергії. Електрогенеруючі компанії обиратимуть джерела енергії з урахуванням рівня ліцензійних зборів або податків, пов'язаних зі споживанням викопних видів палива.

Таким чином, ринкова система створить стимули для децентралізованої правильної роботи як єдино можливої. При цьому ринкові механізми доцільно доповнювати прямим контролем за спалюванням вугілля.

Застосування ринкових механізмів передбачає створення певної системи, яка надає кожному корисливу причину прагнути зменшення викидів. У такій системі альтруїзм відсутній на останній план. Зміни клімату є набагато серйознішою проблемою, ніж кислотні дощі, проте логіка реагування залишається тією самою.

Обмеження викидів може призвести до незначного уповільнення економічного зростання. Бюджетне управління Конгресу США дійшло висновку, що прийняття Закону про чисту енергетику та безпеку, або Закон Ваксмана-Маркі (*Waxman-Markey bill*), «призведе до скорочення прогнозованих середньорічних темпів зростання ВВП США в період між 2010 і 2050 рр. від 0,03 до 0,09 %». Управління вважає, що запровадження жорсткої політики щодо запобігання змін клімату зменшить ВВП США до 2050 р. на 1,1 % – до 3,4 % [89]. Загалом аналітики вважають, що застосування жорсткої політики щодо обмеження змін клімату призведе до зниження світового виробництва на дещо менший відсоток, ніж відповідні показники для США. Основною причиною цього є те, що деякі економіки (наприклад, Китай) використовують енергію досить неефективно, частково внаслідок національної політики підтримання цін на викопне паливо на дуже низькому рівні. Прогнозоване скорочення ВВП світу складає 1–3 %.

В. Нордхаус, який моделював наслідки змін клімату, стверджує, що підвищення глобальної температури на 2°, що є мінімальним прогнозом на 2100 р., призведе до скорочення валового продукту світу трохи менше ніж на 2 %. Модель В. Нордхауса

розраховує втрати від зростання температури на 5° близько 5 % валового світового продукту, проте більшість аналітиків вважають, що витрати можуть бути значно вищими [89].

Здається простим розрахунок: зміна клімату зумовить зниження валового світового продукту на 5 %, а заходи щодо призупинення змін клімату можуть коштувати близько 2 % ВВП. Проте, на жаль, не все так просто. Процес змін уже триває, а отже, навіть за жорсткої політики запобігання змін клімату кількість вуглекислого газу в атмосфері, щонайшвидше, зростатиме ще протягом багатьох років, а цілеспрямовані заходи дадуть помітний ефект не раніше, ніж за 20 років [89].

При цьому М. Вейцман з Гарвардського університету стверджує, що якщо існує можливість повної катастрофи, то саме наявність такої можливості, а не ступінь її ймовірності має визначати розрахунки та процес прийняття рішень. Катастрофа може стати реальною, навіть якщо не є ймовірною. Саме ризик катастрофи, а не деталі витрат і результати розрахунків є найпотужнішим аргументом на користь жорсткої політики у сфері протидії змінам клімату.

Створювані моделі, звичайно, не враховують усіх параметрів, як і будь-які моделі, але досвід їх застосування доводить, що вони завищують, а не занижують економічний збиток від жорсткої політики протидії змінам клімату. Практика продажу квот щодо запобігання кислотним дощам свідчить, що витрати були значно нижчими, ніж прогнозувалося спочатку. Безумовно, в економіках, що передбачають великі грошові виплати за викиди парникових газів, приватний сектор шукатиме способи щодо обмеження цих викидів.

Економіка США є однією з найбільших у світі й одним з найбільших джерел парникових газів. Загалом країни Західної Європи, Північної Америки і Японія є джерелом близько половини викидів парникових газів, але ця частка з часом зменшується. Вирішення проблеми зміни клімату є неможливим без участі у спільних заходах усіх країн світу (зокрема тих, що розвиваються). Введення гранично допустимих викидів у США буде безрезультатним, якщо аналогічні заходи не вживатимуться в Китаї та інших країнах. Скептики висувають незговірливість Китаю в переговорах у Копенгагені та Канкуні (2009 р., 2010 р.) як аргумент на підтвердження неготовності деяких країн до співпраці. Країни, що розвиваються, вважають, що вони мають право викидати парникові гази вільно, не турбуючись про наслідки, оскільки нинішні багаті країни робили це протягом двох століть.

Своєрідним стимулом переглянути свої позиції для країн, що не приєдналися до угоди про обмеження викидів парникових газів, стане запровадження у США² та ЄС тарифів на викиди вуглецю. Вуглецевий тариф буде податком на імпортовані товари пропорційно до викидів вуглецю, що утворюються при виробництві цих товарів.

За своєю суттю запровадження вуглецевого тарифу є протекціоністським заходом, спрямованим на захист вуглецевоемних національних галузей, таких як металургія та хімічна промисловість. Деякі аналітики відкрито стверджують, що основною метою вуглецевих тарифів є підвищення конкурентоспроможності розвинених країн, підтримання їх економічної гегемонії та послаблення конкурентоспроможності експорту продукції обробної промисловості великих країн, що розвиваються [92]. За будь-якої експертної оцінки це рішення значно вплине на країни з динамічною економікою, наприклад, Бразилію, Китай та Індію.

У зв'язку з цим аналітики побоюються, чи не порушуватиме такий крок правила світової торгівлі. Деяке світло на це питання проливає нова доповідь СОТ та *UNEP*. Автори доповіді дійшли висновку, що прикордонний вуглецевий податок (тариф), запроваджений у зв'язку зі схемою гранично допустимих викидів і торгівлі квотами з метою регулювання зміни клімату, може бути законним з точки зору СОТ «за певних умов» [93].

Економісти, які аналізують політику у сфері протидії змінам клімату, дійшли згоди з деяких ключових питань. Одним з таких питань є встановлення ціни на викиди вуглекислого газу, яка зрештою має бути дуже високою, а негативні економічні наслідки від такої політики мають бути керованими. Проте сама ціна вуглецевих викидів є предметом неузгодженостей й суперечок.

Економісти, працюючи над так званою моделлю інтегральної оцінки, що поєднує у собі моделі зміни клімату з моделями збитків від глобального потепління і витрат на скорочення викидів, пропонують свою ціну.

Модель В. Нордхауса пропонує орієнтовну ціну на викиди вуглецю в обсязі понад 200 дол. за тону і стверджує, що вона буде ефективною. Мінімальна «вуглецева» ціна має становити близько 30 дол. за тону. У 2006 р. Н. Стерн обґрунтував алгоритм швидких і агресивних дій, спрямованих на обмеження ви-

²Одним з положень Закону про чисту енергетику та безпеку (Закону Ваксмана-Марки) щодо товарів, вироблених у країнах, які не забезпечать до 2020 р. регулювання викидів парникових газів, запроваджується прикордонний вуглецевий податок.

кідів парникових газів, які передбачають набагато вищі ціни на викиди вуглецю.

Політика зі скорочення викидів вуглекислого газу може розглядатися як свого роду суспільний інвестиційний проект: ви сплачуєте зараз і отримуєте вигоду у вигляді менш пошкодженої планети пізніше. Викиди сьогодення впливатимуть на кількість вуглецю в атмосфері на десятиліття, а можливо, і століття вперед. Тому для оцінювання доцільності здійснення інвестицій у скорочення викидів варто оцінити збиток, який додаткові обсяги вуглекислого газу в атмосфері завдаватимуть протягом століть [89].

Прихильники поступової політики стверджують, що збиток, завданий додатковими тоннами вуглекислого газу в атмосфері, є досить низьким за поточної концентрації, вартість не буде дуже великою, поки не буде набагато більше вуглекислого газу в повітрі. Вони стверджують, що витрати далекого майбутнього не повинні справляти значний вплив на політику сьогодення. Прихильники активних дій стверджують, що політики повинні надати однаково важливість добробуту і нинішніх, і майбутніх поколінь.

Значну роль в екологічних трансформаціях господарства і формуванні «зеленої економіки» відіграє самосвідомість суспільства як основа стратегії соціально-економічного розвитку. Унаочнює це твердження цілеспрямоване формування «двошарової» свідомості у південнокорейському суспільстві, що сприяло новому етапу соціально-економічного розвитку країни. Автор поняття – японський вчений Т. Сігекі, який позначив ним умонастрій і самосвідомість суспільства, сформованого в Японії після Революції Мейдзі. Така свідомість передбачала опір іноземним великим державам з одночасною підпорядкованістю Японії. Це призвело до формування стратегії «наздоганяючого розвитку». І. Хідекі та Я. Тооріл обґрунтували стратегію «моделі подвійного зростання»: експортна орієнтація сформувалася в трудоінтенсивних галузях за підтримки уряду, що викликало попит на напівфабрикати, вироблені в капіталомістких галузях, які спиралися на протекціоністську політику держави. У результаті виник ефект «подвійного індустріального зростання».

Специфіка південнокорейської моделі соціально-економічного розвитку полягає в тім, що держава бере на себе не тільки контроль, а й розв'язання значної кількості соціально-економічних проблем. Це спричинилося до таких дій південнокорейського керівництва:

- управління економічним розвитком – створено Раду економічного планування республіки Корея на чолі з віце-прем'єром, яка відповідає за складання і контроль за виконанням п'ятирічних планів;
- кредитно-фінансова монополія – націоналізація комерційних банків, контроль за наданням кредитів, рівнем відсоткових ставок, ціноутворенням і визначення напрямів інвестування відповідно до стратегії;
- контроль за зовнішньою торгівлею – стрімка торгова експансія, що спиралася на цілеспрямоване субсидування державою експорту та контроль імпорту через мита на «надмірне» споживання, сприяючи імпорту обладнання для нових галузей.

Формування корейських монополій «Самсунг», «Деу», «Хюндай», «Лакі Голд Стар» відбулося за рахунок пільгових кредитів, субсидій, низького рівня оподаткування, доступної інфраструктури, списання заборгованості тощо за умови дотримання вказівок щодо спеціалізації, товарної номенклатури, цінової політики. Непідпорядкування каралося припиненням кредитування і арештом керівників. Жорсткий контроль за припливом іноземних фінансових ресурсів уряд здійснював відповідно до стратегії розвитку. Якщо до початку 80-х років головним джерелом зовнішнього фінансування були позики, то у 1995 р. Південна Корея була переведена в категорію донорів, а вже у 1990 р. прямі інвестиції склали 66,6 % зовнішніх фінансових надходжень і почалася лібералізація у сфері зовнішньої торгівлі.

Конфуціанська традиція десятиліттями вважалася перешкодою для економічного розвитку, але починаючи з кінця 70-х років з'явилися публікації, що пояснювали успіхи нових індустриальних держав саме впливом конфуціанства, особливо такими його аспектами, як ієрархія і слухняність, освіченість, шанування сім'ї, ощадливість, флексибільність і здатність до адаптації.

Успіх південнокорейської моделі був би немислимий без серйозних досягнень в освіті. Протягом 1945–1985 рр. кількість університетів у країні збільшилася з 19 до 100, а студентів – з 7 819 до 932 000 осіб. У 1980-х років видатки на освіту становили 20 % державного бюджету. Важливу роль також відіграли якісні характеристики південнокорейської бюрократії: по-перше, вона професійно підготовлена і виключно економічноорієнтована; по-друге, не ідеологізована на вузькопартійних інтересах, але орієнтована і навіть віддана справі вирішення загальнонаціональних завдань і здійснення економічних реформ («суспільноорієнтована бюрократія»); по-третє, в основній своїй масі вона є матеріально незалежною від бізнесу.

Глобальні тенденції розвитку засвідчують зниження стабільності клімату, зростання кількості природних катастроф і техногенних аварій, тероризму, дефіциту продовольства, води та природних ресурсів. Перше місце у процесі людського розвитку посідають не питання прогресу, а питання економічної, соціальної і екологічної безпеки людини, держави і всього світу. Зміни ціннісних орієнтирів починають впливати на соціально-економічні та навіть природні процеси.

Важливою особливістю сучасного економічного розвитку суспільства є глобалізація всіх процесів, неможливість їх здійснення в окремо взятій державі або регіоні. Організаційно та технологічно це стало можливим завдяки трансконтинентальній авіації, інтернету, уніфікації стилю життя (моди, стилю поведінки, масової культури), доларизації економіки та англійській мові.

Існуюча модель прогресу, в якій економіка побудована на вільному ринку, а суспільство є об'єднанням вільних громадян,

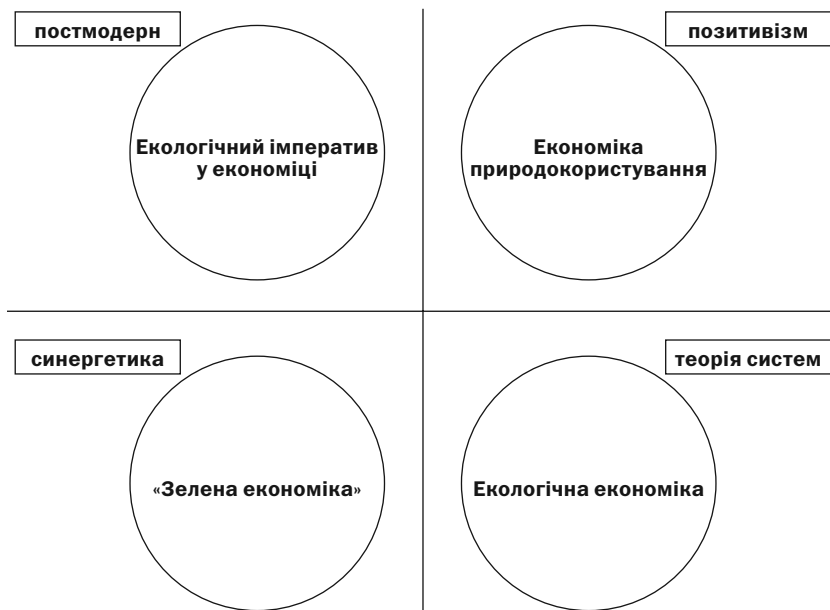

Рис. 1. Структурна схема методологічних підходів до аналізу екологічної трансформації господарства

що завойовує природу і Всесвіт, не здатна забезпечити ані економічну, ані продовольчу, ані ресурсну, ані навіть особисту безпеку життя громадян. Тому організація суспільства вимагає певних трансформацій на основі нової системи цінностей людства, основою яких є безпека. Відповіддю на виклики сучасності може стати «зелена економіка» (рис. 1).

«Зелена економіка» орієнтується на сталий розвиток і враховує інтереси майбутніх поколінь. Критерії успішного розвитку доповнюються критеріями соціальної стабільності та екологічної безпеки. У соціальному плані ключові позиції посідає толерантність до релігійних, культурних, расових, особистісних відмінностей. Держава та міждержавні утворення регулюють вільний ринок в інтересах безпеки суспільства і навколишнього природного середовища. Лідери держав й експерти вбачають у цьому напрямі відповіді щодо безпечного розвитку у сучасних умовах.